

Skr ipt 47.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Lente 2025

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 47 nr. 1, lente 2025
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 24,95 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop.

Redactie Roos Nolten (hoofdredacteur), Krijn Korsman (hoofdredacteur), Fleur van Aalst, Annick Gossen, Olivia Jaeggi, Joost Oosterhuis, Merleau Neuféglise, Anika Salden, Tibbe Schreurs, Golan Verbruggen, Yara de Lange, Pim Storm, Stephanie de Graaf

Vormgeving Golan Verbruggen

Eindredactie Pim Storm

Omslag Merleau Neuféglise

Redactieraad prof. dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. den Hertog, dr. A. Nobel en dr. N.P.D.W. van Kleij

Advertenties Inlichtingen bij de redactie

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam

Prijs € 7,50

GEACHTE LEZER,

Voor u ligt het zestiende prijzennummer van *Skript Historisch Tijdschrift*. Ieder jaar reikt *Skript* de prijs uit voor de beste historische bachelorscriptie in Nederland en dit jaar vormt daarop geen uitzondering. De drie Skripteprijs-kandidaten zijn na een zorgvuldige selectieprocedure uitgekozen. Dit nummer behelst de artikelen die zij op basis van hun genomineerde scripties hebben geschreven.

Skripteprijs-kandidaat Jan van den Brink toont dat euroscepticisme niet louter een hedendaags fenomeen is. In zijn artikel laat hij zien dat de wenselijkheid van de Europese supranationale samenwerking al in de jaren 1950 breed werd bediscussieerd. In de Nederlandse samenleving heerste fundamentele kritiek en bestonden pragmatische bezwaren. Sterre Raat onderzoekt hoe Amsterdam in de achttiende eeuw de stedelijke hygiëne regelde via het zogenoemde nachtwerkerscomptoir. Deze organisatie had als taak om de vele beerputten van de stad te legen. Raat kijkt vooral naar illegale lozingen en hoe deze werden bestraft. Uit haar onderzoek blijkt dat de nachtwerkers meer taken hadden dan verwacht. Tot slot schrijft Julian Talma over de utopistische idealen van twee befaamde stedenbouwkundigen. Talma neemt de lezer mee naar de Amsterdamse wijken Tuindorp Oostzaan en De Molenwijk, die respectievelijk zijn geïnspireerd op Howard en Le Corbusier. Hij concludeert dat de utopieën van de stedenbouwkundigen op totaal verschillende manieren tot uitvoering zijn gebracht, ook al zijn ze vanuit dezelfde kernwaarden ontstaan. Naast de Skripteprijs-kandidaten valt ook Suzanne Toussaint in de prijzen. Zij is door de redactie bekroond als winnaar van de jaarlijkse essayprijs. In haar artikel onderzoekt ze waarom Indisch eten aan populariteit won vanaf de jaren 1970. Met haar bevindingen nuanceert ze het culinaire-toe-eigeningsnarratief, dat dominant is binnen de historiografie omtrent Indisch eten in Nederland.

In een van de columns analyseert Berber van der Kaaij het oorlogsdagboek dat werd bijgehouden in naam van Berbi, een Joodse baby die in december 1942 werd geboren en afgezonderd van haar ouders werd ondergebracht. Aan de hand van het dagboek staat Van der Kaaij stil bij verschillende schrijnende momenten in het bezette Amsterdam. Daarnaast zet Justin van Diggelen in zijn column uiteen hoe democratische normen aan een zijden draadje kunnen hangen in tijden van crisis. Hij schrijft over Finland, dat tijdens de Koude Oorlog de hete adem van de Sovjet-Unie in de nek voelde. In die periode van politieke spanning verwaterde de trias politica en stonden constitutionele democratische principes onder druk. Redacteuren Pim Storm en Roos Nolten interviewden Lotte van Hasselt over haar recentelijk verdedigde proefschrift, met de vraag wie in de zeventiende eeuw als ‘ware vluchteling’ werd gezien, en wie niet. Redacteur Stephanie de Graaf ging in gesprek met Charles Juergens, hoogleraar Archiefwetenschap, en Edwin Klijn, projectmanager van WO2Net. Ze staat onder meer stil bij de uitdagingen en ethische dilemma’s rondom de digitalisering van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Tot slot recenseert Roos Nolten het boek *Het kleedje voor Hitler* (2023) van historicus (en tevens oud Skript-redacteur) Bas von Benda-Beckmann, waarin de auteur zijn familieverleden tijdens de Tweede Wereldoorlog uit de doeken doet.

De redactie presenteert met trots ons zestiende Skripteprijzennummer, waarin we jong historisch talent viëren. Wij wensen u veel leesplezier toe!

Roos Nolten en Krijn Korsman

INHOUDSOPGAVE

- 6 Een sprong in het duister**
De kritiek in de Nederlandse maatschappij ten aanzien van Europese integratie, 1950-1952
Jan van den Brink
- 17 Stank in de stad**
Een onderzoek naar illegale lozingen in laatachttiende-eeuws Amsterdam
Sterre Raat
- 28 Groen, ruimte en licht**
Hoe één utopie leidde tot twee stadsgezichten in Amsterdam-Noord
Julian Talma
- 38 Van anders naar alledaags**
De veranderende Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken
Suzanne Toussaint
- 46 Column: Amsterdam-Zuid in donkere tijden**
Het oorlogsdagboek van een ondergedoken baby
Berber van der Kaaij
- 50 Column: Tussen veiligheid en vrijheid**
De impact van noodmaatregelen op democratische beginselen in Finland en Nederland
Justin van Diggelen
- 54 Interview met Lotte van Hasselt**
Wie was ‘ware vluchteling’ in de Nederlandse Republiek?
Roos Nolten en Pim Storm
- 57 Interview met Charles Jeurgens en Edwin Klijn**
Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in de digitale wereld: tussen toegankelijkheid en complexiteit
Stephanie de Graaf
- 63 Recensie: *Het kleedje voor Hitler: een familiegeschiedenis***
Een kundige confrontatie met het familieverleden
Roos Nolten
- 67 Abstracts**

EEN SPRONG IN HET DUISTER

DE KRITIEK IN DE NEDERLANDSE MAATSCHAPPIJ TEN AANZIEN VAN EUROPESE INTEGRATIE, 1950-1952

Jan van den Brink

De opkomst van het euroscepticisme wordt doorgaans in de jaren negentig geplaatst, terwijl de kritiek op de Europese supranationale samenwerking al in de jaren vijftig aanwezig was. In dit artikel beschrijf ik de kritiek in de Nederlandse maatschappij ten aanzien van het ‘Schumanplan’. Door middel van fundamentele en pragmatische bezwaren toonde Nederland zich kritischer dan veelal wordt verondersteld.

‘Nederland maakt een ruk naar eurosceptisch-rechts’, schreef de *NRC* naar aanleiding van de exitpoll van de Europese Parlementsverkiezingen van 2024.¹ De eurosceptische Partij voor de Vrijheid (PVV) behaalde, na haar grote overwinning bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2023, in de definitieve uitslag zes zetels voor het Europees Parlement. ‘Samen met andere (radicaal-)rechtse partijen zegt nu bijna de helft van de kiezers veel minder invloed van Brussel te wensen’, zo stelde *Trouw*.² Hoewel de overwinning van eurosceptisch-rechts bij de definitieve uitslag minder groot bleek dan aanvankelijk werd gedacht, is het duidelijk dat de Nederlandse samenleving in toenemende mate kritisch is op de Europese samenwerking. Het Verdrag van Maastricht van 1992, waarmee de Europese Unie werd opgericht, wordt veelal als het ‘voornaamste keerpunt’ gezien voor het groeiende euroscepticisme.³ Dit bleek ook uit een recent onderzoek naar de Europese identiteit, dat stelt dat Europese integratie sinds het Verdrag van Maastricht een sterk gepolariseerd onderwerp is.⁴ Toch kent het kritische geluid in de politieke en maatschappelijke discussies over de integratie van Europa een veel langere geschiedenis. Zo stelde *De Telegraaf* al in

1951 de vraag of de integratie van Europa een ‘geloof in eenwording’ of een ‘sprong in het duister’ was.⁵ In het licht van de hedendaagse groeiende kritiek jegens de Europese samenwerking is het van belang om deze ontwikkeling in een langere geschiedenis te plaatsen en te kijken naar de wortels van euroscepticisme. In hoeverre bestond er kritiek op Europese integratie in de Nederlandse maatschappij tussen 9 mei 1950 en 23 juli 1952?

Op 9 mei 1950 werd met de introductie van het Schumanplan een eerste belangrijke stap gezet voor de eenwording van Europa. Robert Schuman (1886-1963), de Franse minister van Buitenlandse Zaken, stelde voor om de Europese kolen- en staalindustrieën te integreren. Door deze twee industrieën te integreren was een nieuwe oorlog tussen Frankrijk en Duitsland ‘niet alleen ondenkbaar, maar ook materieel onmogelijk’.⁶ Met de creatie van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) bleef de vrede gewaarborgd en werd de toegang tot het industriële Duitse Ruhrgebied verzekerd.⁷ Hiermee bood het Schumanplan een oplossing voor het ‘Duitse vraagstuk’ en een manier om de Europese economieën te herstellen en te stimuleren.⁸ Op 18 april 1951 ondertekenden zes landen (Frankrijk,

West-Duitsland, Italië, België, Luxemburg en Nederland) het Verdrag van Parijs, waarna de EGKS op 23 juli 1952 in werking trad. De Nederlandse deelname paste in de naoorlogse politiek van het land, waarin de nadruk lag op wederopbouw, economisch herstel en internationale heroriëntatie. Tijdens deze periode van internationalisering en dekolonisatie, waarin de kolonie van Nederlands-Indië verloren ging, verschoof de focus naar het Europese continent en in sterke mate naar West-Duitsland.⁹ Hoewel Nederland voor de oorlog zijn continentale handelsrelaties al had aangehaald, ontstond aan het einde van de jaren veertig de noodzaak om de Europese relaties verder te versterken. In de vroege jaren vijftig, waarin het fundament werd gelegd van de Europese eenheid, werd het debat over de economische, politieke en militaire integratie van Europa breed gevoerd. Nederland stond in deze periode voor een gewichtige keuze die de toekomst van het land zou tekenen.

In dit artikel duid ik met gebruikmaking van krantenartikelen en parlementaire verslagen de houding van de Nederlandse maatschappij ten aanzien van het Schumanplan. Aan de hand van deze bronnen breng ik de kritiek in het Nederlandse publieke debat, voortkomend uit de grootste landelijke dagbladen en de Tweede Kamer, in kaart. In het krantenonderzoek neem ik de ‘verzuilde’ maatschappij van de jaren vijftig in acht, aangezien verschillende kranten en politieke partijen aan elkaar verbonden waren. Tijdens de verzuiling was de Nederlandse samenleving opgedeeld in verschillende ‘zuilen’ op grond van politieke, religieuze of levensbeschouwelijke overtuigingen. De voornaamste zuilen waren de katholieke, protestantse, socialistische en liberale.¹⁰ De gekozen onderzoeksperiode, die loopt vanaf de Schumanverklaring tot de inwerking-treding van de EGKS, wordt gekenmerkt door de eerste concrete voorstellen en

verwezenlijkingen van Europese supranationale samenwerking. Het voorstel van Schuman, dat leidde tot de vorming van de EGKS, bleek het meest invloedrijk in de ontwikkeling van Europese integratie in deze periode. In de historiografie is de vroege kritiek in de Nederlandse maatschappij ten aanzien van Europese integratie een veelal onderbelicht thema. Historici gaan vaak voorbij aan de aanwezige kritische geluiden van de vroege jaren vijftig. Zo spreekt Robin de Bruin van ‘jubelstemming van veel Nederlandse politici en ook wel de Nederlandse kiezers ten aanzien van continentale Europese integratie.’¹¹ Dit onderzoek poogt de lacune in de historiografie op te vullen en de huidige wetenschappelijke consensus aan te scherpen door te stellen dat de kritiek in grotere mate aanwezig was dan doorgaans wordt aangenomen. Door de vroege ontwikkeling van Europese integratie door het perspectief van de kritiek te bekijken, kan het huidige eurosceptische sentiment beter worden geduid.

Van het ‘idee-Schuman’ tot het Verdrag van Parijs

De Schumanverklaring van 9 mei 1950 markeerde een belangrijk moment voor de integratie van Europa. Het pleidooi van Schuman voor de creatie van de EGKS bleek een eerste aanzet voor een langdurig proces van Europese eenwording. De eerste reacties op het voorstel vanuit de Nederlandse samenleving volgden al snel. De dag na de verklaring publiceerde *Het Algemeen Handelsblad* een artikel waarin hoopvol werd gereageerd op het voorstel. ‘Wij hopen, dat men in Parijs zal bevestigen, dat Schumans voorstel moet worden gezien in Europees verband.’¹² De Nederlandse minister van Economische Zaken Jan van den Brink (1915-2006) reageerde voorzichtig positief en stelde dat het plan ‘van grote betekenis kan zijn voor de verdere ontwikkeling op het terrein van de Europese economische samenwerking’.¹³ De aanvankelijk voor-

Afbeelding 1. De ondertekening van het Verdrag van Parijs op 18 april 1951. De personen op de foto zijn van links naar rechts: Paul van Zeeland (België), Joseph Beck (Luxemburg), Joseph Meurice (België), Carlo Sforza (Italië), Robert Schuman (Frankrijk), Konrad Adenauer (West-Duitsland), Dirk Stikker (Nederland) en Jan van den Brink (Nederland).

Bron: Verdrag van Parijs 1951 (Wikicommons).

zichtig enthousiaste reactie vanuit de Nederlandse maatschappij werd vergezeld door bedachtzaamheid en kritiek. Hoewel de Nederlandse houding in aanloop naar het Verdrag van Parijs verbeterde, bleef de kritiek bestaan. Hoe vormde de kritiek tegen de Europese integratie zich in de periode tussen 9 mei 1950 en 18 april 1951 in het Nederlandse maatschappelijke debat?

In de eerste weken na de initiatie van het Schumanplan werden, ondanks het voorzichtige enthousiasme, vraagtekens gezet bij de werkelijke vormgeving van het voorstel. Zo bepleitte prof. dr. J. Zijlstra (1918-2001) in *Trouw* economische integratie, maar hij voorzag wel 'twee fundamentele knelpunten'.¹⁴ Hierbij gold de 'overdracht van soevereiniteitsdelen aan Europese federale organen' als staatkundig knelpunt en 'de spanning tussen de overgangsmoeilijkheden op korte termijn

en de essentiële voordelen op lange termijn' als economisch struikelblok. Deze initieel bedachtzame houding is ook terug te lezen in *Het Parool*, waarin huiverig werd gereageerd op de liberale aard van het voorstel. In een artikel werd de kans bevreesd dat het Schumanplan zou uitdraaien 'op een nieuw kartel, dat noch in zijn economische noch in zijn politieke werking vredesbevorderend zou zijn'.¹⁵ Aangezien meer nodig was dan alleen 'liberalisering en wederopbouw van concurrentiekracht', leek het Schumanplan 'niet gedurfd genoeg', zo betoogde de krant. In *De Maasbode* werd het Schumanplan gezien als 'goede basis', met 'talrijke moeilijkheden' in de uitvoering.¹⁶ Met name de verschillen in de productiecapaciteit van kolen en staal tussen de beoogde lidstaten zou een interne markt bemoeilijken, aangezien nationale markten hierdoor zouden

kunnen verzwakken.

Naast deze aarzelend positieve opstelling klonk er in deze periode ook zwaardere kritiek. *De Waarheid* zag het Schumanplan als de uitvoering van 'het Amerikaanse dictaat', waarmee de West-Europese zware industrieën onder leiding van 'nazistische Roermagnaten' werden gebracht.¹⁷ De oorlogsindustrieën werden niet gebundeld om de vrede te waarborgen, maar om als voorbode te dienen voor een oorlog met de Sovjet-Unie. Deze retoriek werd weerspiegeld in de Tweede Kamer, waar kamerlid Jan Haken (1912-1956) van de Communistische Partij van Nederland (CPN) betoogde dat men het plan moest beoordelen 'in het kader van oorlogsvoorbereiding'.¹⁸ Ook klonk er, in het licht van de recent beëindigde Tweede Wereldoorlog, zware kritiek op de beoogde samenwerking met West-Duitsland.¹⁹ Het *Gereformeerd*

'idee-Schuman' genoemd in het *Algemeen Handelsblad*.²² In enkele kranten, zoals *De Waarheid* en het *Gereformeerd Gezinsblad*, klonk echter kritiek van een meer fundamenteel karakter.

In aanloop naar het Verdrag van Parijs veranderde de algemene houding in de Nederlandse maatschappij ten aanzien van het Schumanplan. Met het vooruitzicht van de implementatie werd hoopvol geschreven over deze eerste 'werkelijke en zeer belangrijke stap in de richting van de West-Europese integratie'.²³ Desondanks bleef er ook kritiek bestaan in aanloop naar en tijdens de besprekingen van Parijs. Zo stelde het *Gereformeerd Gezinsblad* dat landen met name het eigen belang nastreefden met de integratie van Europa. 'Voorlopig schijnt elk land deze integratie vooral te begeren om zelf te kunnen klaplopen op de inspanning van andere landen.'²⁴ *De Waarheid* zag het

"DE WAARHEID ZAG HET SCHUMANPLAN ALS DE UITVOERING VAN 'HET AMERIKAANSE DICTAAT'."

Gezinsblad stelde zich eveneens kritisch op jegens het Schumanplan. Zoweesdekrant op de gevaarlijke kanten van het voorstel, met name de kans dat autonomie verloren zou gaan. Een 'Europese opperregering' zou minimale medezeggenschap kunnen bieden aan kleinere staten, waarmee Nederland overschaduwd kon worden.²⁰ Kamerlid Haken (CPN) ging hierin nog een stap verder: volgens hem zou het Schumanplan 'het laatste restje van Nederlands zelfstandigheid' vernietigen.²¹ In de eerste weken na de Schuman-verklaring werd veelal steun uitgesproken voor de stappen die werden gezet richting Europese eenheid. Desondanks namen verschillende kranten, van uiteenlopende signatuur, een bedachtzame houding aan, aangezien er nog veel onduidelijkheid bestond over de implicaties van het voorstel. Door het gebrek aan detail werd het Schumanplan zelfs spottend het

Schumanplan nog steeds als onderdeel van de Westerse oorlogsvoorbereiding, die onder druk van de Verenigde Staten zou worden aangenomen.²⁵ In *De Telegraaf* werd gewezen op enkele openstaande punten tijdens de besprekingen. Er werd gevreesd voor een onevenredige stemverdeling in de Gemeenschappelijke Vergadering, waardoor de Benelux-landen een beperkte medezeggenschap zouden verkrijgen.²⁶ Hoewel het *Gereformeerd Gezinsblad* en *De Waarheid* nog altijd fundamentele kritiek uitten, werd doorgaans positief geschreven over de uitwerking van het Schumanplan. In de periode waarin het 'idee-Schuman' realiteit werd, waren de kranten ook al bezig met eventuele volgende stappen in de Europese eenwording. Volgens het *Algemeen Handelsblad* ontstond er, na de ondertekening van het Verdrag van Parijs, een 'golf van optimisme' over verdere

Europese integratie op verschillende gebieden.²⁷ Waar het Schumanplan bij de initiatie nog op bedachtzaamheid stuitte, werd het ruimeenjaar later breed gedragen. *De Maasbode* noemde het Verdrag van Parijs 'uniek in de Europese diplomatieke geschiedenis' en bestempelde 18 april als een 'belangrijke dag voor Europa'.²⁸

In de periode vanaf de initiatie van het Schumanplan tot de ondertekening van het Verdrag van Parijs werden de eerste stappen gezet tot supranationale Europese integratie. Zowel in de Tweede Kamer als in de kranten werd vaak de noodzaak van Europese integratie benadrukt. Hoewel de achterliggende gedachte van het Schumanplan, het streven naar Europese eenheid, breed werd gedragen, was het niet onomstreden. Met name *De Waarheid* en het *Gereformeerd Gezinsblad* uitten fundamentele kritiek op de ontwikkeling van Europese integratie. *De Waarheid* haalde verschillende argumenten aan, maar bood te allen tijde verzet. De vrees voor Amerikaanse invloed, de opmaak richting een nieuwe oorlog en het verlies van onafhankelijkheid waren gronden om ieder voorstel tot integratie af te slaan. Het *Gereformeerd Gezinsblad* uitte zorgen om de afbreuk van de nationale zelfstandigheid. Verder twijfelde deze krant aan de mate van Nederlandse inspraak binnen een supranationaal Europees gezagsorgaan.

Naast deze kritiek van de 'flanken' werd er binnen de vier voornaamste zuilen veelvuldig sceptisch gereageerd op het Schumanplan. Ook hier speelden zorgen om de soevereiniteit een rol. Toch werd met name de vorm van Europese integratie ter discussie gesteld. Hoewel de doelstelling veelal werd onderschreven, werden er vraagtekens geplaatst bij de wenselijkheid van de implicaties van het plan. Verschillende kranten, zoals *Het Parool*, *De Maasbode*, *Trouw* en het *Algemeen Handelsblad*, stelden zich hierdoor regelmatig terughoudend op. Toch werd het Schumanplan ook met enig enthousiasme

ontvangen: met name in de coalitiekringen en de daaraan gelieerde kranten stond men positief tegenover de 'Europese gedachte'. Naast de fundamentele tegenstand en het omvangrijke enthousiasme kende Nederland in de periode van 'Schuman tot Parijs' voornamelijk pragmatische steun voor de Europese eenwording.

'De eerstesteenlegging van het Europese huis': de verwezenlijking van de Europese gedachte

Na de oprichting van de EGKS werd kort teruggeblikt op de weg die de deelnemende landen in de voorgaande maanden waren ingeslagen. *De Maasbode* stelde dat Frankrijk door middel van de Franse initiatieven voor Europese integratie 'het klimaat in Europa' had veranderd. Met de realisatie van deze plannen zou de weg terug, 'psychologisch, politiek en economisch' gezien, praktisch zijn 'uitgesloten'.²⁹ Toch verschoof de focus al snel naar de toekomst van het Schumanplan en de integratie van Europa. Hoewel de gesprekken in Parijs succesvol waren afgesloten, wachtte nog de ratificatie in de nationale parlementen. *Het Vrije Volk* meldde dat deze ratificatie 'nog wel wat voeten in de aarde zal hebben', met name door oppositie van Duitse en Franse socialisten.³⁰ *De Volkskrant* stelde dat 'het aanvankelijke enthousiasme onder de deelnemende staten tijdens de slopende onderhandelingen eerder bekoeld dan aangewakkerd' was.³¹

Met de ondertekening van het Verdrag van Parijs was het werk verre van afgerond. In de maanden die volgden moest blijken of de zes deelnemende landen daadwerkelijk bereid zouden zijn om soevereiniteit in te leveren ter bevordering van de Europese eenheid. 'De handtekening van de ministers is dus eerder als symbolisch gebaar te beschouwen en als uiting van de Europese wil tot samenwerking. De openlijke kritieken en het resterende werk moeten nog volgen', aldus *De Volkskrant*. In de

Afbeelding 2. De ondertekening van het Verdrag van Parijs op 18 april 1951 door de Nederlandse delegatie (Jan van den Brink en Dirk Stikker).
Bron: 'Schuman Plan Treaty signed' (Wikicommons).

periode vanaf het Verdrag van Parijs tot de inwerkingtreding van de EGKS moest het plan van Schuman verwezenlijkt worden. Hoe werd in Nederland kritiek geuit tijdens deze essentiële periode voor de integratie van Europa?

Na het Verdrag van Parijs ontstond enthousiasme over deze eerste stap tot Europese eenwording. Toch bevond het Schumanplan zich pas in het 'voorbereidende stadium'; men moest de ratificatie van het Verdrag nog afwachten.³² Met name in West-Duitsland kon de ratificatie in het parlement op moeilijkheden stuiten. De sociaaldemocratische partij onder Kurt Schumacher bood hier namelijk fel oppositie.³³ Deze Duitse tegenstand stond in schril contrast met de opstelling van de Nederlandse socialisten, die uitgesproken bepleiters waren van Europese integratie.³⁴ Hoewel de goedkeuring van de Tweede Kamer voor de EGKS geen probleem leek in deze periode, klonken er wel negatieve geluiden. Zo beweerde het *Algemeen*

Handelsblad dat de Benelux-landen, vanwege twijfels over de Duitse bereidheid tot economische samenwerking, 'minder geestdrift voor een spoedige ratificatie van het plan-Schuman aan de dag leggen'.³⁵

In een artikel in *De Telegraaf* van Carel Gerretson (1884-1958), senator namens de Christelijk-Historische Unie (CHU), werden zorgen geuit over de Nederlandse 'positie als gelijkwaardige deelstaat' binnen de EGKS. De Nederlandse grondstoffen zouden 'zonder enige compensatie voor de nadelen en zonder enige waarborg tegen misbruik' worden afgestaan aan 'een slechts in schijn bovenationale en bovenpartijdige Hoge Autoriteit'.³⁶ *De Telegraaf* bood ook ruimte voor kritiek vanuit de industrie. De directie van de Koninklijke Hoogovens achtte het Schumanplan 'tot op zekere hoogte een sprong in het duister', vanwege de onzekerheid over de praktische implicaties van de EGKS.³⁷ *Het Parool* berichtte over kritiek vanuit de socialistische

partijen van de zes deelnemende landen. Eenstemmig verklaarden zij dat 'het plan in zijn huidige vorm niet aanvaardbaar' was, met name omdat de rol van de arbeiders in het controleorgaan te klein zou zijn.³⁸ *De Waarheid* bleef in deze periode het Schumanplan zien als een Amerikaans complot omwille van 'oorlogsvoorbereiding'.³⁹ Ook het *Gereformeerd Gezinsblad* had nog altijd fundamentele kritiek op de vorming van de EGKS.⁴⁰ In de aanloop naar de ratificatie van het Verdrag in de Tweede Kamer werden vanuit verschillende hoeken praktische en fundamentele bezwaren geuit op de vorming van de EGKS. Desondanks kende de Nederlandse samenleving een brede steun voor de verwezenlijking van het Schumanplan.

In oktober 1951 was het aan de Tweede Kamer om het Verdrag van Parijs te ratificeren en daarmee de oprichting van de EGKS goed te keuren. Tijdens het debat over de ratificatie klonk veelal enthousiasme. Jan Schmal (1894-1966) (CHU) wees op de grote betekenis van de EGKS: het ging om 'een historisch geboden ontwikkeling'.⁴¹ Volgens Henk Korthals (1911-1976) van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) bleef de aanvaarding altijd 'een sprong in het duister', maar werd het 'vertrouwen in een nieuwe toekomst' hiermee in sterke mate vergroot.⁴² Ook Sieuwert Bruins Slot (1906-1972) van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) steunde het Verdrag, maar benadrukte wel het belang van 'nationale zelfstandigheid' voor het slagen van de 'federalisatie in Europa'.⁴³ Hoewel Pieter Sjoerds Gerbrandy (1885-1961) (ARP) de Europese gedachte 'in de wortel' steunde, maakte hij grote bezwaren kenbaar over de implicaties van het 'concrete plan'.⁴⁴ Namens de CPN bood Paul de Groot (1899-1986) stevig verweer: volgens hem was het Verdrag 'noodlottiger dan het Verdrag van München van 1939'.⁴⁵ Ook wees De Groot op de nadelige economische gevolgen, de strijdigheid met de Neder-

landse grondwet en het gevaar voor de nationale soevereiniteit. Naast de felle tegenstand van de CPN en de bezwaren van de weggelopen Gerbrandy, beperkte de kritiek zich tot technische aspecten. De Nederlandse ratificatie van het Verdrag van Parijs was een feit en werd breed gedragen door de Tweede Kamer. Eerder gestelde zorgen voor Nederlandse goedkeuring bleken onterecht.

Nederland was het eerste van de zes betrokken landen die het Verdrag van Parijs ratificeerde.⁴⁶ 'De eerstesteenlegging van het Europese huis', zoals Marga Klompé (1912-1986) (KVP) het karakteriseerde, was daarmee aan Nederlandse zijde goedgekeurd.⁴⁷ In de kranten werd de ratificatie veelal positief ontvangen; zo noemde *De Volkskrant* het van 'historisch belang'.⁴⁸ Hoewel de Europese gedachte breed leefde in Nederland, bleven de inmiddels welbekende tegenstanders van Europese integratie kritisch. Het *Gereformeerd Gezinsblad* werd steviger in zijn kritiek en waarschuwde voor de opleving van de 'Duitse hegemonie'. Met de goedkeuring van het Schumanplan diende Nederland als 'wegbereider voor de eenheidsstaat van de antichrist', aldus de krant.⁴⁹ Ook *De Waarheid* vreesde voor de 'bedreiging uit het Oosten' en wilde niet dat de 'Roerbaronnen' weer zeggenschap zouden krijgen over Nederland. Later schreef het *Gereformeerd Gezinsblad* dat, naarmate het integratieproces vorderde, Nederland 'steeds meer een willoze en weerloze speelbal in de handen van vreemde machten' werd.⁵⁰ Hoewel ook in de andere beoogde lidstaten kritiek bestond, werd het Verdrag van Parijs in alle zes landen geratificeerd. Hiermee kon de EGKS op 23 juli 1952 in werking treden en was het Schumanplan verwezenlijkt.

Na de ondertekening van het Verdrag van Parijs stond men in Nederland over het algemeen welwillend tegenover de EGKS. De ratificatie in de Tweede Kamer werd, in tegenstelling tot in andere lidstaten, breed gesteund. Niettemin klonk

er ook in deze periode kritiek vanuit de Nederlandse samenleving. Er werden praktische bezwaren geuit over de onzekere implicaties van de EGKS en de Nederlandse positie binnen de gemeenschap. Deze bezwaren leefden niet breed in de samenleving en werden met name door individuen, zoals Gerretson en Gerbrandy, geuit. *De Telegraaf* gaf in deze periode ruimte aan het kritische geluid ten aanzien van het Schumanplan. Meer fundamentele kritiek kwam vanaf de flanken, waar de CPN, met in haar verlengstuk *De Waarheid*, en het *Gereformeerd Gezinsblad* tegenstand boden. In deze kritiek voerden de angst voor de opleving van Duitsland en het verlies van de nationale zelfstandigheid de boventoon. De communisten bleven benadrukken dat het Schumanplan onderdeel was van de Westerse oorlogsvoorbereiding. Ondanks de breed gedragen steun voor de uitwerking van het Schumanplan klonken er wel degelijk kritische geluiden in de Nederlandse maatschappij.

De wenselijkheid van de Europese gedachte

De uitslag van de Europese Parlementsverkiezingen van 2024 toonde nogmaals aan dat het euroscepticisme in grote mate aanwezig is in Nederland. De wenselijkheid van de Europese supranationale samenwerking wordt tegenwoordig steeds meer

hiervan veel verder teruggaat.

In de periode vanaf de initiatie van het Schumanplan tot de inwerkingtreding van de EGKS bestond wel degelijk kritiek op Europese integratie in de Nederlandse samenleving. Deze kritiek is op te delen in twee categorieën: de fundamentele bezwaren tegen de eenwording van Europa en de bezwaren op de vorm van de verschillende gemeenschappen. De fundamentele kritiek uitte zich met name in de zorgen omtrent de afbreuk van de nationale soevereiniteit. Het wantrouwen over de Franse motieven en de argwaan richting de Duitsers, zo kort na de Tweede Wereldoorlog, zorgden voor een sterke afkeer tegen supranationale samenwerking met deze landen. Ook de angst voor Amerikaanse beïnvloeding speelde hierin een rol. Deze kritiek kwam met name vanaf de politieke flanken. Zo boden de communisten op vrijwel alle aspecten van de Europese eenwording felle tegenstand. Hierin kwam de gedachte van een Amerikaans complot van Westerse oorlogsvoorbereiding veelvuldig terug. Het wereldbeeld van de communisten sloot niet aan bij de Europese gedachte, die de positie van Nederland in het Westen zou consolideren. Ook het *Gereformeerd Gezinsblad* was fundamenteel tegen een 'Europese opperregering', die het einde van de nationale zelfstandigheid zou betekenen.

"NAARMATE HET INTEGRATIEPROCES VORDERDE, WERD NEDERLAND 'STEEDS MEER EEN WILLOZE EN WEERLOZE SPEELBAL IN DE HANDEN VAN VREEMDE MACHTEN'."

een onderwerp van discussie. Ook in de jaren vijftig werd het debat over de integratie van Europa breed gevoerd. Desondanks blijft de geboden oppositie in dat debat een onderbelicht thema in de historiografie. Doorgaans wordt verondersteld dat euroscepticisme pas sinds de jaren negentig vaste voet aan de grond kreeg, terwijl de geschiedenis

Bij deze krant leefde de angst dat Nederland ondergeschikt zou worden aan de wil van 'vreemde machten' en dat de 'Duitse hegemonie' zou terugkeren.

Naast de fundamentele kritiek bestonden er pragmatische bezwaren in de Nederlandse maatschappij. Hierin werd de gedachte achter Europese integratie ondersteund, maar werd kritiek geuit op

de vorm. Deze kritiek kwam veelal voort uit de onzekerheden rondom de implicaties van het Schumanplan. Zo werd getwijfeld aan de positie van Nederland als gelijkwaardige deelstaat in een Europese gemeenschap. Ook werd de wenselijkheid van de economische gevolgen van een gedeelde markt of industrie betwist. Deze kritiek leidde doorgaans tot een initieel bedachtzame houding ten aanzien van Europese integratie. Door deze onzekerheid werd de deelname aan de Europese eenheid kenmerkend 'een sprong in het duister' genoemd. De pragmatische bezwaren werden veel breder uitgedragen dan de fundamentele kritiek. Verschillende kranten uit de vier voornaamste zuilen, zoals *De Maasbode*, het *Algemeen Handelsblad* en *Het Parool*, publiceerden met regelmaat kritische artikelen. Ook *De Telegraaf*, een neutrale krant, bood in deze periode ruimte voor kritiek op Europese integratie. Vanuit de Tweede Kamer werd eveneens op deze pragmatische wijze kritiek geuit. De ARP steunde de Europese gedachte, maar benadrukte het belang van nationale zelfstandigheid. De pragmatische bezwaren waren gevestigd op de onzekerheid over de eventuele voordelen van Europese integratie voor Nederland. Gerard Nederhorst (1907-1979) van de Partij voor de Arbeid (PvdA) vatte deze pragmatische houding treffend samen in de Tweede Kamer:

Supranationale plannen zijn onuitvoerbaar zonder de bereidheid tot afstand doen van nationale soevereiniteit. Maar deze bereidheid ontstaat pas, wanneer men door confrontatie met goed doordachte en goed uitgewerkte supranationale plannen weet, dat men waar voor zijn geld zal krijgen.⁵¹

Nederland stond in de vroege jaren vijftig voor een gewichtige keuze die het land verder aan het Europese continent

verbond. Hoewel Europese integratie niet onomstreden was, steunde het merendeel van de Nederlandse maatschappij op idealistische of pragmatische wijze de Europese gedachte. Desondanks is het duidelijk geworden dat de steun vanuit de Nederlandse maatschappij niet vanzelfsprekend was en dat er wel degelijk kritiek bestond. De fundamentele tegenstand en de pragmatische bezwaren tegen Europese integratie bestaan nog steeds in de Nederlandse samenleving. Het hedendaagse euroscepticisme komt voort uit een lange geschiedenis van kritiek op de Europese supranationale samenwerking, beginnend in de vroege jaren vijftig. Zorgen omtrent nationale soevereiniteit en medezeggenschap staan ook vandaag de dag aan de basis van het eurosceptische geluid. De argwaan van de PVV richting 'Brusselse dictaten' en een 'Europese superstaat' toont de continuïteit aan van de kritiek ten aanzien van Europese integratie.⁵² In het licht van de groeiende populariteit van eurosceptische partijen is het van belang om de oorsprong van dit kritische geluid te achterhalen. De Europese gemeenschap staat voor de opgave om deze kritiek het hoofd te bieden, zodat de Europese gedachte in leven kan worden gehouden.

Jan van den Brink behaalde een bachelor Europese Studies aan de Universiteit van Amsterdam. Momenteel volgt hij daar een master in de Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen.

- 1 P. van den Dool, 'GroenLinks-PvdA vooralsnog het grootst, maar Nederland maakt een ruk naar eurosceptisch-rechts', *NRC*, 6 juni 2024, <https://www.nrc.nl/nieuws/2024/06/06/pvv-groeit-hardst-groenlinks-pvda-vooralsnog-het-grootst-a4855622> (geraadpleegd op 7 juni 2024).
- 2 'Kiezer geeft Den Haag dubbel signaal over Europa', *Trouw*, 7 juni 2024, <https://www.trouw.nl/ opinie/kiezer-geeft-den-haag-dubbel-sig-naal-over-europa-ba3d3e36/> (geraadpleegd op 7 juni 2024).
- 3 P. Bijsmans, 'Varieties of opposition to the EU in the Low Countries. A comparison of the Dutch and Flemish Press', B. Leruth, N. Startin en S. Usherwood (red.), *The Routledge handbook of euroscepticism* (Londen 2018) 357-368, aldaar 357.
- 4 Theresa Kuhn e.a., 'A community of fate. Growing European identity in times of Polycrisis: Exploring long-term trends of European identity across the European member states', (Amsterdam 2024) 3.
- 5 'Plan-Schuman in Tweede Kamer. Geloof in éénwording of sprong in het duister?', *De Telegraaf*, Amsterdam, 31 oktober 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011140227:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 12 juni 2024).
- 6 R. Schuman, 'Schumanverklaring', 9 mei 1950, https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_nl (geraadpleegd op 26 februari 2025).
- 7 S. Brown Wells, *Jean Monnet. Unconventional statesman* (Boulder 2011) 102.
- 8 R. de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam 2014) 59.
- 9 R. de Bruin, "Gelovige ambachtslieden, bezig met een nuchter handwerk". De Nederlandse identificatie met Europese integratie in de jaren vijftig', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:1 (2017) 47-64, aldaar 56.
- 10 S. Hellemans, 'Pillarization ("Verzuiling"). On organized "self-contained worlds" in the modern world', *The American sociologist* 51:2 (2020) 124-147, aldaar 125.
- 11 De Bruin, *Elastisch Europa*, 13.
- 12 'Nieuw Frans initiatief', *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 10 mei 1950, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000087500:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 7 mei 2024).
- 13 Tweede Kamer der Staten-Generaal, 63ste vergadering, 11 mei 1950, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19491950/0000083737/1/pdf/SGD_19491950_0000083737.pdf (geraadpleegd op 8 mei 2024) 1791.
- 14 'Tussen realiteit en ideaal. West-Europa heeft nog kans zich te verenigen: prof. dr. J. Zijlstra pleit voor economische integratie', *Trouw*, Meppel, 30 mei 1950, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD DD:010826480:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 9 mei 2024).
- 15 'Internationaal liberalisme', *Het Parool*, Amsterdam, 30 mei 1950, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD DD:010829338:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 9 mei 2024).
- 16 'Schuman's plan een goede basis', *De Maasbode*, Rotterdam, 27 mei 1950, p. 11, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000541124:mpeg21:p00011> (geraadpleegd op 10 mei 2024).
- 17 'Na Achesons bezoek aan Parijs stelt Schuman voor West-Europese zware industrie onder leiding Roermagnaten', *De Waarheid*, Amsterdam, 10 mei 1950, p.1, [https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852544:mpeg21:p001\(10-05-2024\); 'De strijd om de vrede', De waarheid, Amsterdam, 16-05-1950, p. 3. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852549:mpeg21:p003](https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852544:mpeg21:p001(10-05-2024); 'De strijd om de vrede', De waarheid, Amsterdam, 16-05-1950, p. 3. https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852549:mpeg21:p003) (geraadpleegd op 10 mei 2024).
- 18 Tweede Kamer der Staten-Generaal, 81ste vergadering, 20 juli 1950, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19491950/0000083755/1/pdf/SGD_19491950_00000401.pdf (geraadpleegd op 13 mei 2024) 2337.
- 19 'Van verraad tot verraad', *De Waarheid*, Amsterdam, 20 mei 1950, p. 3. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=dd:010852552:mpeg21:p003op> (geraadpleegd op 10 mei 2024).
- 20 'Bezint, eer ge begint', *Gereformeerd Gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling*, Rotterdam, 20 juni 1950, p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010554017:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 14 mei 2024).
- 21 Tweede Kamer der Staten-Generaal, 81ste vergadering, 20 juli 1950, 2338.
- 22 'Europese betalingsunie. De huidige stand van plan-Schuman, E.B.U. en Economische Unie: Ontwerpverdrag Benelux-Unie uitgewerkt', *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 12 juli 1950, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000067719:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 15 mei 2024).
- 23 'De heer Spierenburg noemt Schuman-plan belangrijke stap naar integratie', *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 21 maart 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088083:mpeg21:p007> (geraadpleegd op 23 mei 2024).
- 24 'Buitenlands overzicht. Eisenhowers ervaringen', *Gereformeerd Gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling*, Rotterdam, 27 januari 1951, p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010553938:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 23 mei 2024).
- 25 'Uit het buitenland. Schuman-plan-conferentie geopend: Amerikanen dringen aan op snelle ondertekening', *De Waarheid*, Amsterdam, 13 april 1951, p. 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852830:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 23 mei 2024).
- 26 'België aanvaardt Plan-Schuman in beginsel. Gereserveerde houding t.o.v. spoedige toepassing', *De Telegraaf*, Amsterdam, 7 april 1951, p. 13, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585320:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 23 mei 2024).
- 27 'Groene Pool', *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 18 mei 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088328:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 23 mei 2024).
- 28 'Buitenlandse Kroniek. Frans-Duitse rivaliteit begraven', *De Maasbode*, Rotterdam, 19 april 1951, p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000560016:mpeg21:p00001> (geraadpleegd op 23 mei 2024).
- 29 'Buitenlandse kroniek. Frankrijk onder tweeërlei belichting', *De Maasbode*, Rotterdam, 2 mei 1951, p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000560027:mpeg21:p00001> (geraadpleegd op 25 mei 2024).
- 30 'Plan-S. is ondertekendmaar moeilijkheden nog niet van de baan', *Het Vrije Volk : democratisch-socialistisch dagblad*, Rotterdam, 19 april 1951, p. 1. <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010950751:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 26 mei 2024).
- 31 'Ondanks bekoeld enthousiasme Plan-Schuman door zes ministers aanvaard', *De Volkskrant*, Amsterdam, 18 april 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD DD:010867501:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 26 mei 2024).
- 32 'Schuman-plan staat en valt met de E.B.U.. Concurrentiekracht van Nederland zal groter worden', *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 12 mei 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088305:m>

peg21:p013 (geraadpleegd op 5 juni 2024).

'Duitsland en Plan-Schuman Socialisten fel in de oppositie', *De Tijd : godsdienstig-staatkundig dagblad*, Amsterdam, 12 mei 1951, p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011202014:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 5 juni 2024).

'Na het plan-Schuman: Socialisten keuren Duitse houding af', *Het Parool*, Amsterdam, 29 mei 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD:010831094:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 5 juni 2024).

'Plan-Schuman. Beneluxlanden tonen zich thans minder geestdriftig', *Algemeen Handelsblad*, Amsterdam, 1 juni 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=KBNRC01:000088376:mpeg21:p011> (geraadpleegd op 5 juni 2024).

Gerretson, 'Onvoorwaardelijke afstand. Van Nederlands enige grondstof', *De Telegraaf*, Amsterdam, 2 juni 1951, p. 5, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:110585367:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 2024).

'Waarom zijn Nederl. staalprijsen lager danbuitenlandse?', *De Telegraaf*, Amsterdam, 29 september 1951, p. 13, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011140197:mpeg21:p015> (geraadpleegd op 7 juni 2024).

'Socialisten tegen plan-Schuman', *Het Parool*, Amsterdam, 29 juni 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD:010831121:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 5 juni 2024).

'Buitenlands overzicht. Het Schuman-Plan', *De Waarheid*, Amsterdam, 20 april 1951, p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010852836:mpeg21:p005> (geraadpleegd op 5 juni 2024).

'Minister Stikker', *Gereformeerd Gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling*, Rotterdam, 10 mei 1951, p. 2, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010557909:mpeg21:p002> (geraadpleegd op 5 juni 2024).

'Goedkeuring van het op 18 april 1951 te Parijs ondertekende Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal', Tweede Kamer der Staten-Generaal, 7de vergadering, 30 oktober 1951, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19511952/0000289169/1/pdf/SGD_19511952_0000348.pdfhttps://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19501951/0000086964/1/pdf/SGD_19501951_0000372.pdf (geraadpleegd op 6 juni 2024) 160.

Ibidem, 176.

Ibidem, 183.

Ibidem, 191.

Ibidem, 179-181.

'Tweede Kamer aanvaardt Plan-Schuman', *De Maasbode*, Rotterdam, 2 november 1951, p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=MMKB15:000563105:mpeg21:p00001> (geraadpleegd op 6 juni 2024).

Tweede Kamer der Staten-Generaal, 7de vergadering, 30 oktober 1951, 165.

'Ten geleide. Historische datum', *De Volkskrant*, Amsterdam, 3 november 1951, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ABCD:010843109:mpeg21:p006> (geraadpleegd op 6 juni 2024).

'Parlementaire Kroniek', *Gereformeerd Gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling*, Rotterdam, 6 november 1951, p. 3, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010557985:mpeg21:p003> (geraadpleegd op 6 juni 2024).

'Dr. Schouten over het federalisme', *Gereformeerd Gezinsblad / hoofdred. P. Jongeling*, Rotterdam, 8 december 1951, p. 1, <https://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010557999:mpeg21:p001> (geraadpleegd op 6 juni 2024).

Tweede Kamer der Staten-Generaal, 25ste vergadering, 28 november 1950, https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19501951/0000086919/1/pdf/SGD_19501951_0000327.pdf (geraadpleegd op 10 juni 2024) 642.

'Nederlander op 1. Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2024', *Partij voor de Vrijheid*, <https://www.pvv.nl/images/2024/EP/PVV-Verkiezingsprogramma-EP-2024.pdf> (geraadpleegd op 26 februari 2025).

STANK IN DE STAD

EEN ONDERZOEK NAAR ILLEGALE LOZINGEN IN LAAT-ACHTTTIENDE-EEUWS AMSTERDAM

Sterre Raat

Illegale lozingen van beerputten en secreten kwamen in vroegmodern Amsterdam regelmatig voor. Aan de hand van getuigenverklaringen brengt dit artikel de regulering van deze lozingen in kaart. Het blijkt dat het nachtwerkersnetwerk meer taken had dan aanvankelijk werd gedacht én dat de stad Amsterdam belang hechtte aan stedelijke hygiëne.

Afbeelding 1. De Goudsbloemgracht in de Jordaan was erg vervuild.
Bron: Willem Hekking jr., Stadsarchief Amsterdam, 010001000y235.

Als Jan Teepken in juli 1756 bezig is met werkzaamheden rondom zijn 'secreet' (toilet), wordt hij daar door een aantal mannen op aangesproken. De mannen hebben iets stinkends in de goot zien liggen en achterhalen vervolgens dat deze stinkende materie uit het secreet van Teepken afkomstig is. Teepken wordt beboet voor het legen van zijn eigen secreet.¹ In vroegmodern Amsterdam werd ontlasting met name in zogeheten 'beerputten', een put voor afval en ontlasting, verzameld. De overheid stelde verschillende regels op om de leging daarvan in goede banen te leiden. Wegens de stank die het met zich meebracht, vond het werk 's nachts plaats en alleen de zogenoemde *nachtwerkers* mochten de putten legen.² De regels rondom het legen werden echter, zo blijkt uit dit artikel, niet altijd opgevolgd. In verschillende getuigenverklaringen worden overtredingen beschreven.³

Archeologe Roos van Oosten beschrijft de beerputten en nachtwerkers

de gebeurtenis of overtreding zelf, maar ook – zoals onder andere historici Bob Pierik en Maarten Hell aanraden – naar de beschreven (alledaagse) gebeurtenissen daaromheen.⁶ Die geven bijvoorbeeld informatie prijs over de verschillende functies van de nachtwerkers en een eventueel nachtwerkersnetwerk.

Het onderzoek sluit aan bij de historiografie over publieke gezondheid. Belangrijk daarin is *healthscaping*: een methode waarbij er door historici wordt gekeken naar de maatregelen die men nam om gezondheidsrisico's te vermijden. In 'The healthscaping approach' beargumenteren Guy Geltner en Janna Coomans dat een multidisciplinaire aanpak van belang is om een beter beeld van de wereldwijde geschiedenis van publieke gezondheid te krijgen. Daarin moet bijvoorbeeld naar (de samenhang van) verschillende schalen worden gekeken, waaronder de invloed van administratieve gezondheidsmaatregelen.⁷ Die administratieve maatregelen spelen in dit artikel een belangrijke rol. Geltner

"UIT VERSCHILLENDE ONDERZOEKEN BLIJKT DAT IN DE PREMODERNE TIJD WEL DEGELIJK BELANG AAN HYGIËNE WERD GEHECHT."

in haar boek *De stad, het vuil en de beerput*. Van Oosten kijkt daarbij naar nachtwerkers in verschillende steden en focust vooral op het legen van de beerput.⁴ Het doel van dit artikel is om juist naar de overtreding van regels – en de samenhang met en invloed op de publieke gezondheid – te kijken. Getuigenissen over illegale lozingen van beerputten en secreten staan daarom centraal. Een deel daarvan is via de website van het Stadsarchief Amsterdam geïndexeerd en gemakkelijk op trefwoorden te doorzoeken. Niet alle getuigenissen zijn echter bewaard gebleven of geïndexeerd, iets waar in het onderzoek rekening mee dient te worden gehouden.⁵ Dit artikel kijkt daarom naar

en Coomans zien echter in dat het onderzoeken van al deze schalen voor één historicus niet mogelijk is. Zij beamen daarom het volgende: 'historians can trace local paths, one city, community and region at a time.'⁸ Zeer specifieke en ingezoomde onderzoeken zijn dus ook van belang in dit veld. Door in dit artikel de casus over illegale lozingen in laattachtende-eeuws Amsterdam uit te diepen, hoop ik aan deze healthscapingmethode bij te dragen.

Hygiëne in de vroegmoderne stad

Voordat dit artikel ingaat op de getuigenverklaringen, sta ik kort stil bij de bestaande kennis over vroegmoderne stadsreiniging. Hoe gingen vroegmoderne steden om

met publieke gezondheid en vervuiling? Uit verschillende onderzoeken blijkt dat in de premoderne tijd, in tegenstelling tot wat vaak wordt gedacht, wel degelijk belang aan hygiëne werd gehecht.⁹ Ook Geltner stelt dat, alhoewel het door historici vaak wordt vergeten, overheden en inwoners van premoderne steden al preventieve gezondheidsmaatregelen namen. Daarvoor analyseert hij door middel van de healthscapingmethode de gezondheidsmaatregelen in de middeleeuwse stad Lucca in Italië. Het blijkt dat deze stad een organisatie (de *Curia viarum*) had die specifiek gericht was op het beschermen van het stadsmilieu. Haar belangrijkste taak was het onderhouden van de stedelijke infrastructuur, maar ze trad ook op tegen overtredingen van de (hygiëne)regels.¹⁰ Een dergelijk orgaan lijkt in Amsterdam ook bestaan te hebben: het nachtwerkerscomptoir. Uit de getuigenverklaringen die verderop in dit artikel worden behandeld, blijkt dat ook leden van dit Amsterdamse orgaan optraden tegen de overtreding van hygiëneregels. Hoe zat het verder met de hygiëne in Nederlandse steden? Coomans stelt dat, alhoewel stadsreiniging al eerder op gang kwam, vanaf 1500 de samenhang tussen een schone stad en (publieke) gezondheid steeds meer werd ingezien. Alhoewel inwoners deels zelf verantwoordelijk werden gehouden, hielp het bestuur door verschillende stadsreinigingsdiensten op te richten.¹¹

Zien we dit soort maatregelen ook in Amsterdam terug? Daar was de kwaliteit van het oppervlaktewater een groot probleem: de stad stonk ontzettend, al in de zeventiende eeuw werd de vervuiling en stank van Amsterdam in stadsbeschrijvingen opgemerkt. Historicus Jaap Evert Abrahamse beschrijft twee belangrijke oorzaken: de langzame stroom van de Amstel (waardoor ook de grachten niet doorstroomden) en de vervuiling van de grachten. Zowel bewoners als bedrijven droegen bij aan die vervuiling:

allerlei afval werd in de gracht gegooid.¹² Een manier om de kwaliteit van het water te verbeteren was stadsreiniging. In de late zeventiende eeuw was er op dat gebied al veel geregeld: de straat werd schoongehouden door straatvegers en afval kon worden ingezameld om vervolgens gezamenlijk afgevoerd te worden. Ondanks al deze maatregelen van het stadsbestuur bleef er veel misgaan. Regels werden met regelmaat overtreden en de stad bleef ontzettend vuil.¹³

Centraal in dit artikel staat de afvoer van ontlasting uit beerputten en secreten. Hoe ging dat te werk? In Amsterdam begon het beerputtentijdperk in de veertiende eeuw en eindigde het in de vroegmoderne tijd. Beerputten werden toen steeds vaker vervangen, vooral door-dat verhuurders (meester metselaars) niet voor de kosten van een beerput wilden op-draaien. De putten werden namelijk eens in de zes jaar door nachtwerkers gelegeerd, wat vrij prijzig was.¹⁴ In Amsterdam moesten de nachtwerkers bovendien aan allerlei regels voldoen: de beerschuit moest afgedekt worden, een controleur moest aanwezig zijn bij de werkzaamheden en nachtwerkers moesten een eed afleggen.¹⁵ Niet alleen het stadsbestuur zag toe op de regelgeving, ook omwonenden hielden het in de gaten. Coomans heeft achterhaald dat burens in de late Middeleeuwen regelmatig onenigheid hadden over het afvoeren van ontlasting.¹⁶

Illegale lozingen in het notarieel archief

In het Stadsarchief Amsterdam zijn 48 getuigenverklaringen te vinden waarin de illegale lozing van beerputten en secreten wordt besproken.¹⁷ Om daaruit een betrouwbare selectie te maken, heb ik de verspreiding over jaren, maanden en verschillende wijken geanalyseerd. Daaruit blijkt dat er tot circa 1750 nauwelijks zaken te vinden zijn. In de jaren daarna neemt het aantal gestaag toe, met een piek van zeven zaken in 1792. De verspreiding

Afbeelding 2. Kaart met de verspreiding van de getuigenissen door Amsterdam. Gemarkerd op een kaart van Pieter Mol.

Bron: Rijksmuseum, Rp-P-AO-20-69. Naar: 'Lijst 1: 48 getuigenverklaringen m.b.t. illegale lozingen tussen 1700-1794'.

over maanden is ietwat gelijkverdeeld, al lijkt er sprake te zijn van een toename in de zomermaanden. Tot slot de locaties van de getuigenverklaringen (afbeelding 2). Het blijkt dat veruit de meeste getuigenissen zich in het middeleeuwse centrum en de Jordaan afspelen. Veel minder getuigenissen vonden plaats op de grachtengordel of in de oostelijk gelegen wijken. Die bevinding lijkt aan te sluiten bij de bestaande literatuur over deze wijken. Pierik beschrijft namelijk dat rijk en arm grotendeels gescheiden waren tussen de grachtengordel en de Jordaan, maar dat deze twee groepen in het middeleeuwse centrum juist nog wel gemengd waren.¹⁸ Aan de hand van deze drie bevindingen (jaren, maanden en wijken) heb ik een selectie van tien getuigenissen gemaakt, die in de rest van dit artikel centraal staat.¹⁹

Illegale lozingen en getuigenverklaringen

De gang van zaken die in de getuigenissen wordt beschreven lijkt in hoofdlijnen steeds dezelfde te zijn. De illegale lozing wordt opgemerkt, de nachtwerkers worden op de hoogte gebracht, ze inspecteren de situatie en daarna wordt de (vermoedelijke) dader bekeurd. Maar hoe ging dat betrappen precies te werk en waarom werd vervolgens besloten om een getuigenverklaring op te laten stellen?

Een opvallend gegeven is dat er altijd een of meerdere nachtwerkers als getuigen betrokken zijn. Of zij de enige getuigen zijn – en wie die eventuele andere getuigen zijn – verschilt per zaak. Deze zogenaamde nachtwerkers staan later in dit artikel centraal. Maar wie waren die andere getuigen? Vaak was het een

omstander die besloot de nachtwerkers te waarschuwen. Zo merkt Abraham Seegers (mede door de 'vreselijke stank') op dat er naast zijn huis iets wordt geloosd, ziet Jan Siegerink vanuit zijn kamer dat twee personen vaatjes richting de Rozengracht dragen en ontdekt Reinier Smit 's avonds dat er naast zijn huis 'materie' wordt geschept.²⁰ Dat de lozing door een omstander werd opgemerkt, betekent echter niet dat deze omstanders altijd als getuigen bij de verklaring betrokken zijn. In de getuigenissen van juli 1774 en mei 1775 wordt alleen beschreven dat er op het nachtwerkerscomptoir is aangegeven dat er ergens illegaal werd geloosd. Door wie en op welke manier deze lozing werd opgemerkt, wordt niet duidelijk.²¹

Het zijn ook niet altijd willekeurige omstanders die de illegale lozing opmerken. In april 1760 is het nachtwerker Hendrik Cornelisse zelf die 's avonds thuis met zijn vrouw Catharina Moerbeek merkt dat er iets stinkt. En in juli 1792 en oktober 1793 zijn het nachtwachten die de lozingen achterhalen.²² Deze nachtwachten (niet te verwarren met de nachtwerkers) bewaakten 's nachts de stad.²³ Als de nachtwacht de lozing opmerkte, liepen de gebeurtenissen anders. In beide gevallen werd de verdachte naar het *Corps du Garde*, het hoofdkwartier van de nachtwacht, gebracht. Pas daarna werden er nachtwerkers bij gehaald. En dan zijn er nog twee uitzonderingen. In de getuigenissen van februari 1759 en november 1792 werden de nachtwerkers, zoals beerputeigenaren hoorden te doen, eerst juist ingeschakeld om de put te legen, maar werd dit werk – in 1759 om onduidelijke redenen en in 1792 wegens 't kwalijk betalen' – niet afgemaakt. In beide gevallen wordt later duidelijk dat het lozen toch op illegale wijze werd voortgezet.²⁴

Hoe en door wie de illegale lozing achterhaald werd, verschilt dus per zaak. Maar nadat de lozing werd opgemerkt, werd er altijd een nachtwerker bijgehaald. Tweemaal werden de nachtwerkers via

het comptoir op de hoogte gesteld, maar was degene die het opmerkte zelf geen getuige. In de getuigenis van september 1783 deed Jan Siegerink ook aangifte bij het comptoir, maar was hij zelf wel getuige bij de verklaring. De nachtwerkers kwamen de zaak meteen daarna samen met Siegerink controleren. Bij de andere twee zaken controleerden de nachtwerkers pas later.²⁵ Het zou dus kunnen dat degenen die de aangiftes deden daarom geen onderdeel van de inspectie en de uiteindelijke getuigenverklaring waren. Maar nachtwerkers werden lang niet altijd via het comptoir op de hoogte gesteld. In een getuigenis van augustus 1756 merkte een omstander de illegale lozing op, waarna hij naar het huis van een nachtwerker ging. Hij wist dus waar deze nachtwerker woonde.²⁶ En in een getuigenis van mei 1785 werden de nachtwerkers pas later ingeschakeld. Reinier Smit waarschuwde eerst de nachtwacht – mogelijk omdat hij het voorval om elf uur 's avonds opmerkte – die vervolgens een nachtwerker inschakelde.²⁷

Alhoewel de lozingen op verschillende manieren werden achterhaald en de nachtwerkers er op verschillende manieren bij werden betrokken, werd er uiteindelijk dus wel altijd een nachtwerker bijgehaald. Maar waarom werd er uiteindelijk een getuigenverklaring opgesteld? Om die vraag te kunnen beantwoorden, moeten eerst de gevolgen van de opsporing besproken worden. In (bijna) iedere getuigenis werd uiteindelijk een bekeuring uitgedeeld aan de vermoedelijke dader. Dit werd altijd door de nachtwerker(s) gedaan. Nachtwerkers moeten dus de bevoegdheid hebben gehad om deze bekeuring uit te delen. De enige uitzondering vormt de getuigenis van augustus 1792. Degene die het secreet loosde werd door de nachtwacht naar het *Corps du Garde* gebracht, waarna nachtwerkers de opdrachtgever bezochten. Deze ontkende de opdracht te hebben gegeven, maar stelde dat hij wel zou betalen als de hoofdofficier daartoe

opdracht zou geven.²⁸

Aan wie werd de bekeuring uitgedeeld? Dat verschilt per zaak: de ene keer werden degenen die loosden bekeurd, de andere keer de bewoner of eigenaar van het desbetreffende huis. Zo werden in de getuigenissen van juli 1774 en september 1783 degenen die aan het lozen waren direct bekeurd. Wel wordt in beide gevallen achteraf de bewoner of eigenaar van het desbetreffende huis benoemd, maar wat met die informatie werd gedaan is niet bekend. In de getuigenissen van mei 1761 en november 1792 werd juist de eigenaar of bewoner van het betreffende pand bekeurd.²⁹ Uit een getuigenis van mei 1775 blijkt dat niet altijd duidelijk was wie precies verantwoordelijk was voor de illegale lozing. De getuigen zien een knecht een emmer dragen, gaan vervolgens een kelder in om te inspecteren en bekeuren vervolgens een 'vrouw of juffrouw' die 'zij [de getuigen] voor de eigenaar aanzagen'.³⁰ In een aantal gevallen is er een 'metselaar', 'metselaarsknecht' of 'meesterknecht' bij de illegale lozing betrokken. Metselaars verhuurden huizen om extra inkomsten te genereren. Maar het laten legen van de beerput die bij deze huurhuizen hoorden kostte geld en dit wilden ze niet altijd betalen.³¹ Het is dan ook niet verrassend dat metselaars (of hun knechten) vaak overgingen tot een illegale lozing. Al met al: wie er door de nachtwerkers bekeurd werd voor de illegale lozing, verschilt sterk per getuigenis. Dat zou erop kunnen wijzen dat er geen strikte regels voor bestonden.

De tijd tussen de gebeurtenissen en het opstellen van de getuigenis varieert van een paar dagen of een halve maand tot (in een uitzonderlijk geval) bijna twee maanden. Valt er in de getuigenissen een oorzaak te ontdekken voor deze verschillen in tijdsduur? In twee van de snellere gevallen was er door de nachtwacht iemand meegenomen naar het Corps du Garde, maar in het derde geval is dat niet aan de orde.³² Tussen de getuigenissen die langer duurden, valt geen duidelijke

overeenkomst te vinden. En ook naar de redenen voor het opstellen van de getuigenverklaring blijft het gissen. Over het algemeen werden getuigenverklaringen met verschillende redenen opgesteld: ze konden bedoeld zijn om een vervolging te beginnen (een geschreven verklaring was dan sneller dan een mondelinge) maar konden ook als onderhandelingsmiddel gebruikt worden.³³ Een bekeuring hadden de verdachten al gekregen, maar het zou kunnen dat de getuigenis bedoeld was om deze te legitimeren of om verder te procederen.

Illegale lozingen en het nachtwerkersnetwerk

Omdat de gebeurtenis in een getuigenverklaring verdraaid kan zijn, staan in deze paragraaf de zaken rondom de belangrijkste gebeurtenis centraal. Deze aanpak is gebaseerd op wat Pierik 'pre-crime scenes' noemt. Hij kijkt niet naar de overtreding zelf, maar naar wat de personen in de getuigenis daarvoor aan het doen waren. Zo schetst hij het dagelijks leven in vroegmodern Amsterdam.³⁴ Gebaseerd op deze aanpak bestudeer ik de gebeurtenissen om de illegale lozing heen om zo het nachtwerkersnetwerk en zijn rol in (het opsporen van) illegale lozingen beter in kaart te brengen.

Nachtwerkers waren dus betrokken bij het opsporen van illegale lozingen, maar dat was zeker niet hun enige taak. Hun voornaamste taak was juist het legen van de beerputten. Nachtwerkers bestonden niet alleen in Amsterdam, maar waren (met allerlei verschillende benamingen) een publieke dienst die in verschillende steden bestond.³⁵ De instantie waarvoor de nachtwerkers werkten, wordt in de getuigenis telkens het 'nachtwerkerscomptoir' – en soms 'stadsnachtwerkerscomptoir' – genoemd. Dit comptoir is volgens Van Oosten een zeventiende-eeuwse Amsterdamse term voor de organisatie.³⁶ In één van de getuigenissen wordt een locatie

genoemd: 't nachtwerkers comptoir op de Lauriersgracht'.³⁷ Of dit het enige nachtwerkerscomptoir is, is niet geheel duidelijk. In een andere getuigenis wordt een commissaris genoemd: 'zich met hun commissaris Hendrik Daniel Endelman begeven hebben (...)'.³⁸ Over deze Hendrik Daniel Endelman valt in het archief verder niets te vinden, maar dit detail wijst er wel op dat het comptoir geleid werd door een commissaris.

Hoe zat het comptoir verder in elkaar? De nachtwerkers die als getuigen optraden, worden meestal knechten, dienaars of bedienden genoemd. Hun functie wordt dus niet gespecificeerd. In een aantal gevallen is er een zogenaamde 'toeziende' bij betrokken, die dan ook als getuige optreedt. Deze toeziende lijkt niet dezelfde functie te hebben als de commissaris, die er pas later bij werd betrokken en niet als getuige optrad. In een paar getuigenissen wordt de functie van de overige nachtwerkers wel gespecificeerd: vijf keer komen er 'kuilknechten' voor en één keer wordt een 'schuutknecht' genoemd. De werkwijze van Amsterdamse nachtwerkers wordt ook door Van Oosten beschreven. Een groep bestond uit vier tot zes nachtwerkers, met verschillende functies. Kuilgangers daalden af in de beerput, hijsers trokken het vuil omhoog, overgieters goten het vuil over, tonnendragers tilden het vuil naar een schuit en iemand bestuurde de schuit. Met deze schuit werd het vuil vervolgens de stad uit gevaren.³⁹ Veel van de door Van Oosten beschreven functies komen niet voor in de getuigenissen, maar het is opvallend dat de kuilganger wél vaak voorkwam in getuigenissen. Van Oosten beschrijft het gevaar van het werk van de kuilganger (de gassen van het vuil konden tot verstikking leiden) en noemt dat de kuilgangers daardoor meer verdienden.⁴⁰ Het zou dus goed kunnen dat de kuilgangers binnen het nachtwerkerscomptoir in hoger aanzien stonden en daardoor vaker bij de getuigenverklaring betrokken werden.

Komt de beschrijving van Van Oosten overeen met de getuigenissen? In de getuigenis van februari 1759 werden de nachtwerkers er eerst bijgehaald om de put te legen en vond de illegale lozing pas later plaats. Niet alleen een illegale lozing, maar ook de leging door de nachtwerkers wordt hierin dus beschreven. De nachtwerkers kregen vanuit het comptoir de opdracht om te legen en werden door twee metselaarsknechten verder geïnstrueerd en ook geassisteerd.⁴¹ Niet-nachtwerkers hielpen dus met het legen van de kuil, wat ook in de beschrijving van Van Oosten naar voren komt. Ze beschrijft dat de eigenaar van de put zelf extra dragers in mocht brengen.⁴² De nachtwerkers en metselaarsknechten krijgen vervolgens onenigheid over de tijdsduur van het lozen en de volgende ochtend zien de getuigen dat metselaarsknechten zelf aan het lozen zijn, die vervolgens daarvoor worden bekeurd. Alhoewel het assisteren van de nachtwerkers dus werd toegestaan, werd het lozen zonder nachtwerkers dat zeker niet.

Wat weten we over de nachtwerkers zelf? Verschillende nachtwerkers treden in de verklaringen als getuigen op; sommigen komen zelfs in meerdere verklaringen voor. In totaal zijn er zestien verschillende nachtwerkers. In sommige getuigenverklaringen worden de functies of adressen van de nachtwerkers genoemd, maar dit is niet overal het geval. In de indexen van het stadsarchief is meer informatie over de nachtwerkers te vinden. Sommige nachtwerkers waren namelijk bij verschillende getuigenissen betrokken, wat meer informatie over die nachtwerker prijsgeeft. Het blijkt dat sommige nachtwerkers voor langere tijd werkzaam waren bij het nachtwerkerscomptoir: Jurriaan Top werkte (tenminste) negen jaar (1747-1756), Albert Akkerman veertien jaar (1778-1792) en Abraham Gordijn zelfs achttien jaar (1757-1775) voor het nachtwerkerscomptoir.⁴³ Daarbij werd echter niet altijd dezelfde functie behouden.

Zo kwam Isaac Mulder in 1788 nog twee keer als 'hijser' voor, terwijl zijn functie in de getuigenissen van 1792 en 1793 wordt omschreven als 'kuilknecht'.⁴⁴ Aangezien de kuilknecht vaak veel meer verdiende dan de andere nachtwerkers, kunnen we stellen dat Mulder binnen het nachtwerkerscomptoir is opgeklommen.

Uit de aanvullende getuigenissen worden ook de adressen van elf verschillende nachtwerkers duidelijk (afbeelding 3). Daaruit blijkt dat een meerderheid (zeven van de elf) in de Jordaan woonde, terwijl een minderheid (de overige vier) rondom de grachtengordel en het Leidseplein woonde. Amsterdam was in deze tijd een stad waar arm en rijk ruimtelijk sterk van elkaar gescheiden waren. De woonplaats van de nachtwerkers kan dus mogelijk enige informatie over hun sociaaleconomische status bieden. De Jordaan was in deze tijd een arme wijk.

Doordat bedrijven werden verdrongen uit de rijke grachtengordel, vestigden ze zich in de Jordaan, maar ook de armere Amsterdammers woonden in de wijk.⁴⁵ Het beroep van nachtwerker – fysiek zwaar en potentieel gevaarlijk werk – zou goed passen binnen de status van deze armere wijk. Hoe valt dan te verklaren dat een aantal van de nachtwerkers rondom de grachtengordel en het Leidseplein woonde? De grachtengordel was weliswaar een rijke buurt, maar dat betekende niet dat iedereen die er woonde rijk was. Pierik beschrijft dat in de tussenstraten – waar ook de nachtwerkers woonden – juist middengroepen woonden.⁴⁶ Een andere interessante pijler voor de sociaaleconomische status is analfabetisme. Voor de nachtwerkers valt dit af te lezen uit de getuigenverklaringen. Iedere getuigenverklaring is ondertekend door de getuigen en als een getuige niet kon schrijven werd

Afbeelding 3. Kaart met de verspreiding van de woonadressen van nachtwerkers door Amsterdam. Gemarkerd op een kaart van Pieter Mol.

Bron: Rijksmuseum, Rp-P-AO-20-69. Naar: 'Lijst 2: tien geselecteerde getuigenverklaringen m.b.t. illegale lozingen' en SA, 5075, inv.nr. 14255, akt.nr. 16159, 24 mei 1757; SA, 5075, inv.nr. 13269, akt.nr. 70051, 15 mei 1756; SA, 5075, inv.nr. 13272, akt.nr. 661708, 9 februari 1757; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65430, 3 mei 1792; SA, 5075, inv.nr. 17148, akt.nr. 653700, 11 juni 1788; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 23014, 12 september 1793.

er met een kruisje ondertekend. Daaruit blijkt dat opvallend veel nachtwerkers kunnen schrijven: slechts twee (van de zestien) nachtwerkers (beide uit de getuigenverklaring van augustus 1756) hebben de verklaring met een kruisje ondertekend. Het gaat om twee knechten (Frederik de Vries en Jurriaan Top), terwijl hun toeziende (Jan Steenweg) wel kon schrijven.⁴⁷

Alhoewel de getuigenverklaring dus enige informatie over het comptoir, zijn werkzaamheden en het nachtwerkersbestaan geven, staan de illegale lozingen centraal. Wat vertelt de rol van de nachtwerkers in deze illegale lozingen ons over hun beroep? Bij iedere illegale lozing was een nachtwerker betrokken en in (bijna) alle gevallen werd door een nachtwerker een bekeuring uitgedeeld. In sommige gevallen achterhaalden de nachtwerkers de lozing zelf, in andere werden zij door hun comptoir aangestuurd om op onderzoek uit te gaan. In één geval ging een nachtwerker zelfs 's nachts buiten werktijd achter een verdachte situatie aan. Deze bevindingen laten zien dat de werkzaamheden van de nachtwerkers niet beperkt bleven tot het legen van de beerput, maar dat ook het opsporen, inspecteren en bekeuren van illegale lozingen binnen hun takenpakket viel. Daarnaast blijkt dat de nachtwerkers de bevoegdheid hadden om een bekeuring uit te delen aan de (vermeende) daders. Er

werkerscomptoir zich specifiek op de beerputten en secreten.⁴⁸

Ook vertelt de betrokkenheid bij de lozingen iets over de bekendheid van de nachtwerkers en hun comptoir. Zoals eerder beschreven, wisten sommigen die de overtreding opmerken namelijk zelf een nachtwerker of het nachtwerkerscomptoir te vinden. Dat veel van de betrokkenen zelf wisten wie ze moesten waarschuwen bij een illegale lozing, laat zien dat het nachtwerkers comptoir bij verschillende mensen in de stad bekend was. Dat is misschien ook niet heel verrassend: nachtwerkers moesten de beerputten en secreten legen, dus veel huishoudens zouden ze op zeker moment in hebben moeten schakelen.⁴⁹ Dat de nachtwerkers toezagen op lozingen door onbevoegden is daarom misschien ook niet verwonderlijk. Het legen van beerputten en secreten was hun werk; als iemand het zelf deed liepen ze inkomsten mis.

Conclusie

Wat kan hieruit worden opgemaakt? Wat vertellen de getuigenissen over illegale lozingen van beerputten en secreten over nachtwerkers, regelgeving en (publieke) hygiëne in laatachttiende-eeuws Amsterdam? Het blijkt dat de nachtwerkers meer functies hadden dan vaak in de literatuur wordt aangehaald. Niet alleen werden ze ingezet om ontlasting op de juiste manier af te voeren, ze hadden ook de

"HET BLIJKT DAT NACHTWERKERS DE BEVOEGDHEID HADDEN OM EEN BEKEURING UITTEDELEN."

lijken daarmee overeenkomsten te hebben bestaan tussen Amsterdam en het door Geltner beschreven Lucca. Beide steden hadden een organisatie die optrad tegen en boetes uitdeelde bij de overtreding van hygiëneregels: Lucca de Curia viarum en Amsterdam de nachtwerkers. Maar waar de Curia viarum tegen verschillende overtredingen optrad, richtte het nacht-

verantwoordelijkheid om illegale lozingen en vervuiling te bestraffen. Ze droegen bij aan de hygiëne – en daarmee aan de bescherming van de publieke gezondheid – in vroegmodern Amsterdam. Bovendien is het opvallend dat de stad Amsterdam de nachtwerkers zelf inzette om de hygiëne te bewaken en niet – zoals in sommige andere steden werd gedaan – een apart orgaan

hiervoor opzette. De verantwoordelijkheid werd neergelegd bij een organisatie die al bestond. Daarnaast kunnen we uit deze casus opmaken dat stedelijke hygiëne door het stadsbestuur, de nachtwerkers en de inwoners in achttiende-eeuws Amsterdam belangrijk genoeg werd gevonden om actie voor te ondernemen. De hygiëne in de stad werd beschermd. In dit opzicht sluit Amsterdam bij andere middeleeuwse en vroegmoderne steden aan. Ook daar werd actie ondernomen om de stad schoon te houden.

In de inleiding is kort de historiografie rondom publieke gezondheid aange-stipt. Daaruit bleek dat de zogenaamde healthscapingmethode belangrijk is. Historici moeten op verschillende, interdisciplinaire manieren naar (de bescherming van) publieke gezondheid kijken, om zo uiteindelijk het grotere plaatje

te kunnen schetsen.⁵⁰ Door in dit artikel de casus van illegale lozingen en nachtwerkers in laatachttiende-eeuws Amsterdam uit te diepen, is duidelijk geworden dat Amsterdam zeker belang hechtte aan stedelijke hygiëne en op welke manier de bescherming ervan werd georganiseerd. Daarmee hoop ik aan de geschiedschrijving over publieke gezondheid te hebben bijgedragen.

Sterre Raat studeert Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze richt zich op stadsreiniging en publieke gezondheid in de vroegmoderne tijd. Onder begeleiding van Danielle van den Heuvel schreef ze daarover haar bachelorscriptie.

Eindnoten

- 1 Stadsarchief Amsterdam (verder SA), Notariële archieven (verder 5075), inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756.
- 2 R. Smit e.a., *Gemakshalve: 150 jaar riolering in Amsterdam* (Amsterdam 2000) 10-13; R. van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput: De opkomst, verbreiding en neergang van de beerput in stedelijke context* (Leiden 2015) 103-104.
- 3 Over illegale lozingen heb ik eerder een artikel geschreven. Daarin stond één getuigenis centraal en achterhaalde ik dat dit soort voorvallen vaker plaatsvonden. Dit artikel bouwt voort op die bevinding. S. Raat, 'Een stinkende zaak. Een attestatie over nachtwerkers en secreten in vroegmodern Amsterdam', *Amstelodamum* 110:3 (2023).
- 4 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 101-152, met name 101-103.
- 5 J. Reinders, 'De ontsluiting van het Amsterdamse notariële archief', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 20:3 (2023) 196-197.
- 6 B. Pierik, 'Using 'pre-crime scenes' for the historical urban ethnography of early modern Amsterdam', *Gender and work in Early Modern Europe* (2017) <https://workandgender.wordpress.com/2017/12/01/using-pre-crime-scenes-for-the-historical-urban-ethnography-of-early-modern-amsterdam/> (geraadpleegd op 10 april 2024); B. Pierik, *Urban life on the move. Gender and mobility in early modern Amsterdam* (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2022) 35-36; M. Hell, 'Het ruige bestaan geboekstaafd', in: M. Hell (red.), *Alle Amsterdamse akten. Ruzie, rouw en roddels bij de notaris, 1578-1915* (Amsterdam 2022) 14.
- 7 G. Geltner en J. Coomans, 'The healthscaping approach: Toward a global history of early public health', *Historical methods: a journal of quantitative and interdisciplinary history* 56:1 (2023) 18-19, 29.
- 8 Ibidem, 29.
- 9 Zie bijvoorbeeld C. Rawcliffe en C. Weeda, 'Introduction', in: C. Rawcliffe en C. Weeda (red.), *Policing the urban environment in premodern Europe* (Amsterdam 2019) 11, 17; L.J. Skelton, *Sanitation in urban Britain, 1560-1700* (Londen 2016) 166-167.
- 10 Geltner, 'Healthscaping a medieval city: Lucca's Curia viarum and the future of public health history', *Urban history* 40:3 (2013) 396, 402.
- 11 J. Coomans, *In pursuit of a healthy city. Sanitation and the common good in the late medieval Low Countries* (Proefschrift, Universiteit van Amsterdam, 2018) 63, 68.
- 12 J.E. Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Bussum 2010) 296-299, 300-301.
- 13 P.J.E.M. van Dam, 'Stinking canals. The quality of surface water in Dutch cities, 1500-1970', in: R. Bécot e.a. (red.), *Le chemin, la rive et l'usine. Faire de l'histoire environnementale avec Geneviève Massard-Guilbaud* (Parijs 2023) 59; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 302-304.
- 14 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 104, 144, 237-238.
- 15 Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 304-305.
- 16 Coomans, *In pursuit of a healthy city*, 137-142.
- 17 De 48 getuigenverklaringenzijnafkomstig uit de periode 1700-1794 en hebben betrekking tot illegale lozingen. Ze zijn terug te vinden in de digitale indexen van het Stadsarchief Amsterdam. SA, 5075.
- 18 B. Pierik, *Zo veel leven voor de deur. Een geschiedenis van alledaags Amsterdam in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 2023) 57-58, 63.
- 19 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756; SA, 5075, inv.nr. 14257, akt.nr. 31711, 16 februari 1759;

SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 14274, akt.nr. 98089, 23 mei 1785; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

20 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 14274, akt.nr. 98089, 23 mei 1785.

21 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775.

22 SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

23 Stadsarchief Amsterdam, 'Archief van het *Corps du Garde*'. <https://archief.amsterdam/inventarissen/details/365/path/8> (geraadpleegd op 30 juni 2024).

24 De redenen voor het afkappen van de werkzaamheden in 1759 zijn onduidelijk. Wel werd er gevraagd hoe lang het werk zou duren, waarop nachtwerkers antwoordden dat ze eventueel de volgende dag zouden terugkomen. Het zou kunnen dat de eigenaar dit te lang vond duren en daarom zelf besloot te legen. SA, 5075, inv.nr. 14257, akt.nr. 31711, 16 februari 1759; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792.

25 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783.

26 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756.

27 SA, 5075, inv.nr. 14274, akt.nr. 98089, 23 mei 1785.

28 Deze getuigenis wijkt op nog een punt af. De eerste getuige (Hendrik Colp) is namelijk degene die de illegale lozing uitvoerde en daarvoor naar het *Corps du Garde* werd gebracht. In de andere getuigenissentreden de verdachten of daders niet als getuigen op. SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792.

29 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 79591, 1 juli 1774; SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792.

30 SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775.

31 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 238.

32 SA, 5075, inv.nr. 14273, akt.nr. 67210, 24 september 1783; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

33 W. Heersink, 'Schrijver van de schout', in: M. Hell (red.), *Alle Amsterdamse akten*, 70-72.

34 Pierik, 'Using 'pre-crime scenes'; Idem, *Urban life on the move*, 35-36.

35 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 103-105.

36 Ibidem, 109.

37 SA, 5075, inv.nr. 14259, akt.nr. 30966, 27 mei 1761.

38 SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

39 De beschrijving van Van Oosten is gebaseerd op verordeningen uit 1826, 1847 en 1856. Dit is dus een aantal decennia na de periode die in dit artikel centraal staat, maar er zijn geen aanwijzingen voor aanzienlijke veranderingen in de wijze van legen. Verordeningen of regels vanvoor 1826 heb ik in het archief niet weten te vinden. Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 106-108.

40 Ibidem, 107.

41 SA, 5075, inv.nr. 14257, akt.nr. 31711, 16 februari 1759.

42 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 108.

43 SA, 5075, inv.nr. 10242, akt.nr. 448236, 13 oktober 1747; SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756; SA, 5075, inv.nr. 14344, akt.nr. 659874, 23 juni 1778; SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65414, 15 november 1792; SA, 5075, inv.nr. 13272, akt.nr. 661708, 9 februari 1757; SA, 5075, inv.nr. 14269, akt.nr. 88441, 12 mei 1775.

44 SA, 5075, inv.nr. 17148, akt.nr. 653700, 11 juni 1788, SA, 5075, inv.nr. 17148, akt.nr. 669317, 9 juni 1788, SA, 5075, inv.nr. 17979, akt.nr. 65426, 3 augustus 1792; SA, 5075, inv.nr. 18360, akt.nr. 33174, 5 november 1793.

45 Pierik, *Zo veel leven voor de deur*, 57; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 227-228.

46 Pierik, *Zo veel leven voor de deur*, 57.

47 SA, 5075, inv.nr. 13270, akt.nr. 673712, 5 augustus 1756.

48 Geltner, 'Healthscaping a medieval city', 399-400.

49 Van Oosten, *De stad, het vuil en de beerput*, 104; Abrahamse, *De grote uitleg van Amsterdam*, 304.

50 Geltner en Coomans, 'The healthscaping approach'.

GROEN, RUIMTE EN LICHT

HOE ÉÉN UTOPIE LEIDDE TOT TWEE STADSGEZICHTEN IN AMSTERDAM-NOORD

Julian Talma

Een fietstocht door Amsterdam-Noord is als een reis door de tijd: via negentiende-eeuwse industriegebieden, vooroorlogse arbeiderswijken, dorpjes en dijken kom je uit bij naoorlogse middel- en hoogbouwbuurten aan de randen van het stadsdeel. Twee wijken die daarin opvallen – Tuindorp Oostzaan en de Molenwijk – liggen op amper honderd meter afstand van elkaar, maar de uiterlijke verschillen kunnen bijna niet groter zijn. Hoe kan dat?

In de geschiedenis is de bouw van een wijk of stad vaak geïnspireerd door het utopisch gedachtegoed van stedenbouwers. Het utopisme komt voort uit het woord *Utopia*, voor het eerst gebruikt door de Engelse filosoof Thomas More (1478-1535) in zijn gelijknamige boekje uit 1516. Het woord betekent in letterlijke zin niets meer dan een niet-bestaande plaats, maar wordt door velen vooral geïnterpreteerd als een niet-bestaande ideale plaats, die in ieder geval beter is dan de samenleving waarin mensen op dat moment in de geschiedenis leven.¹ In deze hoedanigheid is een utopist iemand die in zijn werk verwijst naar een dergelijke utopie, deze omschrijft of er zelfs naar streeft zo'n plaats te creëren.

Een goed voorbeeld van utopisme binnen stadsgeschiedenis zijn de ideeën van Ebenezer Howard (1850-1928). Op basis van zijn visie zijn er in Engeland enkele *garden cities* gebouwd. Het idee was om daarmee een gezonde, groene leefomgeving te creëren voor arbeiders, als tegenpool voor de erbarmelijke omstandigheden in de dichtbevolkte industriële stad. Zijn plannen waren een opstapje voor een andere ontwikkeling in de moderne stedenbouw: groen, ruimte en licht in de openbare ruimte, gecombineerd

met moderne hoogbouw. Een sprekend voorbeeld hiervan is het werk van Le Corbusier (1887-1965). Hoewel zijn ideeën om oude binnensteden, zoals die van Parijs, te vervangen door hoogbouw nooit zijn gerealiseerd, is hij voor velen een enorme inspiratiebron geweest.²

Dat geldt ook voor Amsterdam. De tuindorpen in onder andere Nieuw-West en Noord zijn niet meer dan verkleinde, doch letterlijk vertaalde versies van Howards *garden city*, terwijl de hoogbouw en functiescheiding in de Bijlmer wijdverspreid wordt gezien als verlengstuk van Le Corbusiers plannen.³ Het is interessant én maatschappelijk relevant om te onderzoeken waarom utopische idealen in bepaalde historische contexten aansloegen, maar in andere niet of in mindere mate. Immers, dit kan de uiteenlopende architectonische verschijnselen in Amsterdam verklaren. Deze academische relevantie geldt al helemaal voor onderzoeken op wijkniveau. Dergelijke onderzoeken zorgen ervoor dat literatuur over historische stedenbouw niet beperkt blijft tot grotere trends en ontwikkelingen. In plaats daarvan kun je met onderzoek op wijkniveau zeer goed laten zien hoe dergelijke ontwikkelingen

uitpakken in de praktijk, waarbij tevens nuances uitgelicht kunnen worden. Het geeft zicht op wat de ideeën van utopische denkers uiteindelijk betekenen voor mensen die daadwerkelijk in de wijken gaan wonen.

Mijns inziens delen Tuindorp Oostzaan en de Molenwijk één belangrijk kenmerk: beide wijken zijn ontworpen op basis van hetzelfde utopische ideaal van groen, ruimte en licht voor hun inwoners. Toch is dit ideaal in verschillende historische contexten anders geïnterpreteerd en uitgevoerd, waardoor de verschillen tussen beide wijken zijn ontstaan. In dit onderzoek ga ik dieper in op de ideeën van Howard en Le Corbusier, die respectievelijk de grondslag vormen voor Tuindorp Oostzaan en de Molenwijk. Daarna zal ik laten zien hoe de historische context invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de wijken, welke ideeën daarbij dominant waren en waarom.

Ebenezer Howard

Het is het einde van de negentiende eeuw. De gevolgen van de Industriële Revolutie worden steeds duidelijker en het leven in opkomende moderne steden, vol van werkgelegenheid, is voor veel mensen aantrekkelijker dan het platteland. Steden barsten uit hun voegen, zowel letterlijk als figuurlijk. Londen groeide bijvoorbeeld binnen enkele decennia van 900.000 naar een ontzagwekkende 4,5 miljoen inwoners. Deze explosieve groei had een grote keerzijde: meer dan de helft van de mensen kwam terecht in krappe, donkere en vieze woningen.⁴ Het is deze context waarbinnen de ideeën van Ebenezer Howard zich hebben gevormd.

Howard was in de eerste plaats niet een stedenbouwkundige, maar een sociale hervormer. Of, zoals hij het zelf liever verwoordde: een 'uitvinder' van een nieuw sociaal systeem.⁵ Zijn doel was een *cooperative commonwealth*, een alternatieve wereld ten opzichte van het kapitalisme waarin mensen het eigenaarschap over

de grond zouden delen en gezamenlijk zouden streven naar een goed leven en welzijn voor iedereen.⁶ Dit sociale systeem was in het kapitalistische Engeland revolutionair, maar Howard streefde niet naar een revolutie. In plaats daarvan zocht hij naar een vredige manier om het bestaande kapitalistische systeem te hervormen. Volgens hem kon dat het beste door één experiment te laten slagen.⁷

Howard besloot om zijn grootse utopie op kleinere schaal uit te beelden als een stad, die makkelijk gerealiseerd zou kunnen worden. Het resultaat van al deze overwegingen is de garden city, een stad met ruimte om te leven en voldoende baankansen in een groene omgeving.⁸ De tuinstad van Howard is gebouwd in een cirkel. Op een centraal plein vind je openbare voorzieningen, terwijl de industrie buiten de stad ligt om schone lucht voor de inwoners te garanderen.⁹ Belangrijk voor Howard was dat zijn garden city de beste kenmerken van zowel stad als platteland met elkaar zou combineren. De ultieme garden city is een plaats met dezelfde voorzieningen als een grote stad, terwijl het tegelijkertijd de rust en natuur biedt die mensen anders vinden op het platteland.

Helaas voor Howard hebben zijn ideeën in de praktijk niet uitgekapt zoals hij het bedoeld had. Zijn boek is op grote schaal verkeerd geïnterpreteerd. Voor Howard was de garden city een praktisch en haalbaar experiment om zijn 'cooperative commonwealth' werkelijkheid te laten worden, maar onder financierders is de nadruk komen te liggen op de fysieke aspecten van zijn stad.¹⁰ Deze waren voor hen een uitweg voor de overbevolking in de stad. De garden city is in de praktijk vooral gebruikt als blauwdruk voor woonwijken buiten de stad, in plaats van voor een nieuw sociaal en zelfvoorzienend systeem. Dat geldt ook voor Nederland, aldus sociaalgeograaf Harm Jan Korthals Altes in zijn boek over de interpretatie van Howards tuinstadidee in Nederland: 'De

Afbeelding 1. Tuindorp Oostzaan (linksonder) en de Molenwijk (boven) vanuit de lucht gezien.

Bron: Stadsarchief Amsterdam, 10009, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, inv.nr. 15469, 'Tuindorp Oostzaan Luchtfoto naar noorden, met op de voorgrond de Pomonastraat, in het midden Sportpark Tuindorp-Oostzaan. Links de bebouwing rond het Zonneplein. Op de achtergrond Molenwijk in aanbouw en de zuidelijke lintbebouwing van Oostzaan. 1969', <https://archief.amsterdam/beeldbank/detail/940dfb0b-7a8e-35d1-b6f6-42665308c6ac>.

tuinstadbeweging raakte vereenzelvigd met het ontwerpvoorbeeld voor een aangename woonwijk (...) zonder eigen voorzieningen, zonder eigen werkgelegenheid, zonder eigen bestuur, en zonder revolutionair elan.¹¹

Le Corbusier

Le Corbusier werd geboren als Charles-Édouard Jeanneret in Zwitserland, als kind van een horlogemaker. Zijn jeugd, waarin orde en harmonie belangrijke waarden waren, is van grote invloed geweest op zijn latere ideeën. Le Corbusier verafschuwde de chaos van grote steden. Hij richtte zich voornamelijk op Parijs, de

stad waar hij een groot deel van zijn leven woonde en die alles wat hij verafschuwde vertegenwoordigde. Le Corbusiers eerste boek is *Ville contemporaine* uit 1922, waarin hij zijn beoogde stad compleet met afbeeldingen en bouwtekeningen uitbeeldt. Chaos zou niet langer bestaan. De ideale stad van Le Corbusier was nieuw, harmonieus en mooi, gebouwd voor de massa(industrie) en voor de toekomst.¹²

De verbeeldingskracht van Le Corbusier was groot – én gedurfd. De *Ville contemporaine* is perfect symmetrisch en van begin af aan opnieuw opgebouwd. Het centrum van de stad heeft geen symbolische waarde, maar is de plek waar

een geavanceerd en snel transportsysteem samenkomt. Daarnaast valt bij Le Corbusier het gebruik van hoogbouw op. Hierbij heeft hij zich, hoe paradoxaal ook, laten inspireren door de ideeën van Howard: hij presenteert zijn stad als een verticale tuinstad.¹³ Door hoogbouw blijft er in de publieke ruimte plaats over voor parken, zonlicht en recreatie. In 1925 publiceert Le Corbusier zijn *Plan Voisin*: een nieuw ontwerp van Parijs, waarbij een groot deel van de binnenstad moet wijken voor Le Corbusiers moderne hoogbouw. Het plan stuitte op hevig verzet in de gemeenteraad.¹⁴

In de praktijk hadden de ideeën van Le Corbusier in eerste instantie dan ook weinig succes.¹⁵ Toch zagen latere stedenbouwkundigen zijn ideeën als een grote inspiratiebron. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw kwamen er steeds meer geluiden op om sloppenwijken te slopen ten behoeve van een modern alternatief. Tegelijkertijd zochten steden naar manieren om dichtbevolkte gebieden te ontwikkelen, zonder de krappe en organische bouwstructuur uit het verleden te herhalen. De ideeën van Le Corbusier

ligt bij het standpunt van Le Corbusier dat stadscentra ruimte moesten maken voor brede autowegen. Hij was één van de eersten die dit populaire idee uit de jaren zestig zou omarmen, maar verzaakte om de mogelijke gevolgen voor het milieu, geluidsoverlast en ruimtegebruik in de stad in overweging te nemen.¹⁷

Vergelijking

Nu we de belangrijkste ideeën van twee invloedrijke stedenbouwkundige denkers – Howard en Le Corbusier – hebben verkend, kunnen we een vergelijking trekken tussen beiden. Hoewel hun focus verschilde, verzetten zowel Howard als Le Corbusier zich tegen de slechte leefomstandigheden en de chaos die steden destijds kenmerkten. Ze hadden hun ideale steden bedoeld als een herstart voor de toekomst waarmee ze tegenovergestelde werelden zouden combineren. Voor Howard waren dat stad en platteland, voor Le Corbusier dichtbevolktheid door hoogbouw, in combinatie met open ruimte. Le Corbusier presenteerde zijn steden letterlijk als een verticale tuinstad, wat een duidelijke aanwijzing is voor de invloed van Howard

"HOWARD EN LE CORBUSIER VERZETTEN ZICH BEIDEN TEGEN HOE STEDEN ER OP DAT MOMENT UITZAGEN: BARRE LEEFOMSTANDIGHEDEN EN GROTE CHAOS."

vormden daarbij een oplossing die stadsbesturen op grootschaal over de hele wereld toepasten op nieuwe woonwijken.¹⁶

Over het algemeen hadden Le Corbusiers ideeën een negatieve uitwerking. In sommige gevallen waren de resultaten zelfs zo desastreus dat hele nieuwe wijken binnen enkele jaren al gesloopt moesten worden. Er is door de jaren heen veel kritiek gekomen op de ideeën van Le Corbusier. Zo zou hij amper rekening gehouden hebben met de al bestaande leefpatronen van de mensen voor wie hij een stad ontwierp. Een ander kritiekpunt

op zijn werk. Beide denkers streefden naar een (in theorie) haalbare, perfecte stad in een imperfecte wereld. Steden moesten transformeren van hun krappe, donkere uiterlijk naar een omgeving met groen, ruimte en licht. Howard en Le Corbusier gaven simpelweg twee verschillende praktische invullingen aan dit overeenkomstig utopische gedachtegoed. De vervolgvraag is dan: waarom heeft diezelfde utopie in verschillende historische contexten in Amsterdam-Noord geleid tot twee totaal verschillende wijken?

Tuindorp Oostzaan

Op slechts vijf minuten fietsen van de NDSM-werf in Amsterdam-Noord ligt een idyllisch arbeiderswijkje uit de jaren twintig van de vorige eeuw. Oorspronkelijk was het bedoeld als tijdelijke wijk, maar inmiddels is Tuindorp Oostzaan uitgegroeid tot een fenomeen in Amsterdam. Met haar groene leefomgeving is de wijk een tegenhanger van de krappe en donkere binnenstedelijke wijken waar arbeiders normaal gesproken gehuisvest waren.¹⁸ De noord-zuidgerichte stroken zorgen ervoor dat alle woningen een vorm van zonlicht binnenkrijgen, terwijl de ontwerpers van de wijk genoeg ruimte over hebben gelaten voor ander groen, bijvoorbeeld in de vorm van voor- en achtertuinen.

Hoewel Tuindorp Oostzaan niet een zelfvoorzienende stad is zoals Howard het voor ogen had, staat de conclusie dat de wijk geïnspireerd is door zijn ideeën buiten kijf. De term 'tuindorp' komt direct voort uit Howards garden city. Daarnaast zijn de mate van groen en het dorpsgevoel allemaal eigenschappen die voortvloeien uit Howards utopie. Zoals ik al eerder beschreef, kreeg het tuinstadmodel internationaal meer faam als een prettige woonwijk dan een sociaal-ruimtelijk model van een zelfvoorzienende gemeenschap op het platteland. Tuindorp Oostzaan is hier een voortvloeisel van en is als het ware een geminiaturiseerde versie van Howards oorspronkelijke idee.¹⁹ Amsterdammers interpreteerden de ideeën van Howard op hun eigen manier, zodat het paste in de Amsterdamse context.

Arie Keppler (1876-1941) was tijdens de ontwikkeling van Tuindorp Oostzaan directeur van de Amsterdamse Woningdienst en een van de belangrijkste grondleggers van de wijk. Hij verwachtte dat de gemiddelde arbeider, die er met zijn gezin zou gaan wonen, zich aangetrokken zou voelen door het landelijke karakter en stimuleerde het behoud daarvan.²⁰ Net als Howard had Keppler de visie dat stadswijken zouden worden gecombi-

neerd met de positieve eigenschappen van wonen op het platteland. Kepplers rijke inspiratie door de ideeën van Howard ontstond tijdens zijn werk als inspecteur vanaf 1911, toen hij verantwoordelijk werd voor het toezicht op woningen in Amsterdam.²¹ In deze functie kwam hij in contact met de vaak schrijnende woonomstandigheden in de stad. Het zorgde ervoor dat hij zich steeds fanatieker uitte over deze problematische toestand. Zo vond hij de woonomstandigheden van de arbeidersklasse mensonterend en vergeleek hij etagewoningen met het opstapelen van vaten en zakken. Voor hem waren Howards ideeën het ideale alternatief.²²

In Amsterdam kreeg hij als directeur van de Woningdienst alle ruimte om deze

Afbeelding 2. De erbarmelijke woonomstandigheden van Amsterdammers in de Jordaan (ca. 1910). Bron: Stadsarchief Amsterdam, Archief van de Gemeentelijke Dienst Volkshuisvesting en rechts-voorganger: glasnegatieven, inv.nr. 5293. FO, 'Willemstraat 58-60; Wijdegang (ook wel Wijde Gang geschreven) gezien naar nummers 58-60, met rechts nummers 50-56', <https://archief.amsterdam/beeldbank/detail/ce6d3a56-3b81-46d2-b8a7-d859d74a242d>.

ideeën uit te voeren. Dit was mogelijk dankzij de Woningwet, die in 1901 door de landelijke overheid werd ingevoerd. Deze wet was een reactie op de al bekende erbarmelijke leefomstandigheden van de arbeidersklasse en maakte het mogelijk voor gemeenten om subsidies te ontvangen voor de bouw van nieuwe woningen. Dit creëerde ook in Amsterdam financiële ruimte voor de bouw van woningen van goede kwaliteit.²³ In de beginjaren had de Woningwet nog niet veel impact: Tussen 1902 en 1912 werden landelijk 206.000 woningen gebouwd, waarvan slechts twee procent werd gesubsidieerd door de nieuwe wet.²⁴ Dit alles veranderde tijdens en na de Eerste Wereldoorlog. Hoewel Nederland niet had meegevochten, was ook hier sprake van een grote economische crisis, waardoor het voor particulieren steeds duurder werd om in nieuwe woonprojecten te investeren. De gemeente Amsterdam, onder leiding van een grote sociaaldemocratische raadsfractie, greep in en nam de regie over de volkshuisvesting.²⁵

Omdat de woningnood in de lagere inkomensgroepen het grootst was, begon de gemeente met de bouw van 3.500 goedkope huurwoningen voor arbeiders. Al snel bleek echter dat dit onvoldoende was. Daarom werd besloten duizenden noodwoningen te bouwen, waaronder ook Tuindorp Oostzaan.²⁶ Als directeur van de Woningdienst had Howard-aanhanger Keppler een belangrijke rol in de vormgeving hiervan. Daarnaast speelt mee dat het tuinstadidee van Howard in deze periode wereldwijd steeds populairder werd, ook in Amsterdam. In de hoofdstad was de Sociaal Democratische Arbeiderspartij (SDAP) aan de macht en zij waren begaan met het lot van de arbeiders. Het idee van de tuinstad, met de nadruk op gelijkheid, openheid en gezonde leefomstandigheden voor de arbeider, sloot naadloos aan bij de waarden van de sociaaldemocraten. Zij vonden dat arbeiders recht hadden op een goede woning

in een fijne woonomgeving.²⁷ Kortom: na de invoering van de Woningwet en de overname van de regie over de volkshuisvesting door de sociaaldemocratische politieke leiders, ontstond de ideale context voor de bouw van een wijk als Tuindorp Oostzaan.

De Molenwijk

Op een kaart of luchtfoto van Amsterdam-Noord valt de Molenwijk direct op. In de noordwestelijke uithoek van het stadsdeel ligt een groene hoogbouwwijk. Net als Tuindorp Oostzaan moest het een comfortabele en groene leefomgeving worden voor mensen die vanuit de krappe binnenstad naar de wijk verhuisden. Dit keer waren dat geen arbeiders, maar gezinnen uit de middenklasse. De Molenwijk is een grote wijk, met in totaal 1256 woningen, verspreid over zestien gebouwen.²⁸ Vier flats van tien verdiepingen vormen de 'wieken' van een 'molen'; in het midden zijn er parkeergarages voor de auto's van de bewoners. Sommige woningen zijn tweekamerappartementen, maar het merendeel heeft drie of vier kamers, vaak met een aparte speelruimte van wel negen vierkante meter.²⁹ De gebouwen zijn allemaal grotendeels opgebouwd met dezelfde componenten van glas, staal en beton. Dit volgt de principes van de moderne stedenbouw uit de jaren zestig, die gericht waren op het massaal en goedkoop produceren van nieuwe woningen.³⁰ Het uiterlijk van de flats is minimaal, zonder overbodige decoratie – alles heeft een duidelijke praktische functie.

Door de hoogbouw is er op straatniveau veel ruimte voor groen. Bovendien is er gekozen voor een open bouwwijze, waarbij de woningen zo zijn georiënteerd dat ze optimaal profiteren van natuurlijk licht.³¹ Functies zoals wonen, werken en vrije tijd zijn zoveel mogelijk van elkaar gescheiden. Het maakt de Molenwijk een ordelijke omgeving, die aan alle behoeftes tegemoetkomt zonder dat die elkaar in de weg zitten.³² Dit alles sluit nauw aan bij de centrale ideeën van

Le Corbusier, die eveneens een ordelijke woonomgeving met gescheiden functies voorstond.

Hoewel de hoogbouw in de Molenwijk op het eerste gezicht lijkt te breken met de ideeën van Howard, zijn er toch ook duidelijke overeenkomsten. De mate van groen en licht raakt nauw aan de ideale leefomgeving, zoals Howard die voor ogen had. Tuindorp Oostzaan en de Molenwijk zijn een uitstekend voorbeeld van hoe vergelijkbare ideeën in verschillende historische contexten tot twee totaal verschillende wijken kunnen leiden. Tuindorp Oostzaan werd gebouwd in een periode waarin de tuinstadgedachte van Howard steeds meer invloed kreeg, terwijl de Molenwijk juist in de jaren zestig ontstond, een tijd waarin er bij veel Nederlandse architecten steeds vaker

beelden, pleitten voor een functionele stad. Volgens dit 'functionalisme' moest een stad of wijk worden gepland op basis van haar functies.³⁵ Dit gedachtegoed had ook invloed op de gebruikte bouwmaterialen: esthetiek werd minder belangrijk en de focus lag op de meest efficiënt mogelijke productiewijze van gebouwen. Dit leidde tot het gebruik van moderne, massaal geprefabriceerde bouwonderdelen, gemaakt van beton, staal en glas.³⁶ In Tuindorp Oostzaan werd al een stap gezet in deze richting, met experimentele betonwoningen aan het Castorplein, wat later verder werd uitgerold in Betondorp (1923-1925).

Een belangrijke naam in de ontwikkeling van de Molenwijk was Cornelis van Eesteren (1897-1988). Hij speelde een belangrijke rol in het Congrès Interna-

"HET GEBREK AAN GOEDE VERBINDINGEN NAAR AMSTERDAM-NOORD ZORGDE ERVOOR DAT ER WEINIG VOORDELEN WERDEN GEZIEN IN DE UITBREIDING VAN DE STAD NAAR HET NOORDEN."

invloeden van Le Corbusier terug te vinden waren.³³

De decennia voorafgaand aan deze periode waren tumultueus. Ze werden getekend door een enorme economische crisis in de jaren dertig, de dodelijkste oorlog ooit in de jaren veertig en snelle wederopbouw en economische groei in de jaren vijftig. Deze ongebreidelde groei, die grofweg tot 1973 duurde, legde de fundamenten voor de Molenwijk.³⁴ De bevolking nam snel toe, vooral de middenklasse, en zij hadden behoefte aan grotere woningen. Nederland stond voor de uitdaging om aan deze vraag te voldoen. Grote staatsprojecten werden opgezet, beïnvloed door een nieuw gevoel van moderniteit. De eerste tekenen van een nieuw gevoel van moderniteit en modern bouwen waren al zichtbaar in de jaren twintig en dertig. Modernisten uit deze periode, met Le Corbusier als een van de bekendste voor-

tionaux d'Architecture Moderne (CIAM), een invloedrijke internationale architectuurbeweging die in het interbellum was opgericht door Le Corbusier. Van Eesteren introduceerde veel van de ideeën van Le Corbusier in Nederland, waar het bekend kwam te staan als het 'Nieuwe Bouwen', en paste ze onder andere toe in de Molenwijk.³⁷

Al eerder had Van Eesteren tijdens het Algemene Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP) een grote rol gespeeld in de groei van de stad. In het oorspronkelijke plan werd de groei van Amsterdam tot een stad van een miljoen inwoners gepland, onder andere door uitbreidingen in Nieuw-West en Buitenveldert. Van Eesteren voorzag tuinvijken rondom het stadscentrum. Al met al was het een zorgvuldig en doordacht plan waarin alles statistisch werd berekend. Zo was er rekening gehouden met de mogelijkheid

voor de extra tuinstad in Venserpolder, al was dit niet meteen noodzakelijk.³⁸ Het AUP was bovenal een functioneel plan: de grote lijnen waren duidelijk, maar de details waren nog niet ingevuld. Wat opviel, was dat de bouw van eerdere wijken in Noord, zoals Tuindorp Oostzaan, in het oorspronkelijk plan nog als stedenbouwkundige fouten werden beschouwd.³⁹ Dit had te maken met het gebrek aan goede verbindingen naar dit stadsdeel. Het gebrek aan tunnels en bruggen maakte dat er weinig voordelen werden gezien in de uitbreiding van de stad naar het noorden.

Desondanks bleek het AUP uiteindelijk niet volledig te kloppen. In de jaren vijftig en zestig stegen de salarissen, de middenklasse werd groter en er ontstond een groeiende vraag naar meer woonruimte. Om hieraan te voldoen, werd er in een nieuwe editie van het AUP uit 1958 afgeweken naar andere gebieden buiten de binnenstad, het zuidoosten (de Bijlmermeer) en Noord. Noord werd gezien als goedkope bouwgrond om de woningnood op te lossen. Er kwamen plannen voor een tunnelverbinding, de Ring A10 en een metrolijn om het stadsdeel beter met de rest van de stad te verbinden. Noord, dat eerder als een stedenbouwkundige fout werd gezien, werd ineens een belangrijke stedenbouwkundige kans.⁴⁰ Deze kans bood volop ruimte om de door Le Corbusier geïnspireerde ideeën uit te voeren in een historische context waar moderniteit en vooruitgang belangrijke waarden waren. Het resultaat daarvan is de Molenwijk.

Conclusie

Hoe kan het dat twee totaal verschillende wijken op enkele honderden meters van elkaar zijn gebouwd? Om deze vraag te beantwoorden heb ik in dit artikel twee belangrijke punten aangetoond. Ten eerste blijkt dat de utopieën van Howard en Le Corbusier, twee zeer invloedrijke stedenbouwkundigen, in wezen niet zoveel van

elkaar verschillen als vaak wordt gedacht. Beiden streefden naar een leefomgeving voor de arbeider die gekenmerkt werd door groen, ruimte en licht, hoewel hun praktische uitwerkingen sterk uiteenliepen. Ten tweede heb ik laten zien hoe de historische context waarin Tuindorp Oostzaan gebouwd werd – de jaren twintig van de vorige eeuw – veel ruimte bood voor de realisatie van Howards ideeën. Veertig jaar later, bij de bouw van de Molenwijk, hadden de praktische ideeën van Le Corbusier de overhand. Veranderingen in de historische context hebben ervoor gezorgd dat de utopie van beide stedenbouwkundigen op twee totaal verschillende manieren tot uitvoering zijn gebracht, ook al zijn ze vanuit dezelfde kernwaarden ontstaan.

Wie vandaag de dag in Amsterdam-Noord wandelt, valt wellicht nog iets anders op dan het contrast tussen de twee onderzochte wijken: de vele bouwkranen en -materialen die het stadsdeel vandaag de dag sieren. De gemeente bouwt in hoog tempo om de woningnood aan te pakken. Net als in de vorige eeuw is Noord een van de weinige gebieden in Amsterdam waar nog volop ruimte is voor groei, vooral de lucht in. En in zekere zin spelen de vraagstukken uit de vorige eeuw nog steeds. Bruggen over het IJ, die destijds als noodzaak werden beschouwd voor een goede verbinding met Tuindorp Oostzaan, zijn nog steeds niet gebouwd. Er is inmiddels wel een metrolijn die het stadsdeel met de rest van de stad verbindt, maar de oost-westverbinding binnen het stadsdeel, onder andere naar Tuindorp Oostzaan en de Molenwijk, wordt nog altijd verzorgd door een buslijn.

Wat dit onderzoek duidelijk maakt, is de blijvende invloed van historische context op de stedelijke ruimte, gecombineerd met de rol van individuen die concreet antwoord hebben gegeven op de vraag: hoe richten we onze openbare ruimte zo in dat wij een utopie bouwen waar iedereen zou moeten willen wonen? Laten we

de huidige bouwprojecten in Amsterdam-Noord vanuit een historisch perspectief benaderen en tegelijkertijd scherp blijven op de vraag welke waarden nu vooropstaan. Is het nog steeds groen, ruimte en licht, of zijn er inmiddels andere idealen die de boventoon voeren?

Julian Talma heeft zijn bachelorscriptie geschreven onder begeleiding van Olav Hofland. Op dit moment volgt Julian de master Stads- en architectuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Naast zijn studie werkt hij als docent geschiedenis aan het voortgezet onderwijs.

Eindnoten

- 1 L.T. Sargent, *Utopianism. A very short introduction* (New York 2010) 2-6.
- 2 P.Hall, *Cities of tomorrow. An intellectual history of urban planning and design since 1880* (vierde editie; West Sussex 2014) 238.
- 3 Bijvoorbeeld: Wicher Nieuwenhuis, Glenn Willemsen en Frederick W. Boal, 'The rise and fall of the "City of the Future"', in: Frederick W. Boal (red.), *Ethnicity housing* (Londen 2020) 217.
- 4 R.Fishman, *Urban utopias in the twentieth century. Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier* (New York 1977) 10-11.
- 5 Fishman, *Urban utopias*, 27-28; Robert Beevers, *The garden city utopia. A critical biography of Ebenezer Howard* (Londen 1987) 12.
- 6 Fishman, *Urban utopias*, 24.
- 7 Ibidem, 24, 45.
- 8 Beevers, *The garden city utopia*, 29-30.
- 9 Fishman, *Urban utopias*, 42.
- 10 Fishman, *Urban utopias*, 62; Beevers, *The garden city utopia*, 54.
- 11 H.J. Korthals Altes, *Tuinesteden. Tussen utopie en realiteit* (Bussum 2004) 27.
- 12 Fishman, *Urban utopias*, 182-183, 187-189.
- 13 Hall, *Cities of tomorrow*, 241-245.
- 14 Ibidem, 241; Fishman, *Urban utopias*, 207.
- 15 Hall, *Cities of tomorrow*, 245.
- 16 Ibidem, 254, 267.
- 17 Ibidem, 241, 290.
- 18 Arcam, 'Tuindorp Oostzaan', <https://arcam.nl/architectuur-gids/tuindorp-oostzaan/> (geraadpleegd op 20 mei 2024).
- 19 Korthals Altes, *Tuinesteden*, 117, 139; Mirjam van 't Hof, *De ontstaansgeschiedenis van het Tuindorp Oostzaan. De inpassing van de tuinstadgedachte in het volkswoningbeleid van de gemeente Amsterdam* (Amsterdam 1984) 14.
- 20 Van 't Hof, *De ontstaansgeschiedenis*, 36; Marinke Steenhuis, 'Ideeëngeschiedenis', in: Idem, *De nieuwe grachtengordel. De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam* (Bussum 2017) 362.
- 21 Frank Smit, Arie Keppler, *Woninghervormer in hart en nieren* (Bussum 2001) 17.
- 22 Van 't Hof, *De ontstaansgeschiedenis*, 67-68; A. Wassenaar, *De droom van Howard. Het verleden en de toekomst van de tuindorpen* (Rijswijk 1990) 137-139.
- 23 Van 't Hof, *De ontstaansgeschiedenis*, 16.
- 24 H. van der Cammen en L. A. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van plannen komen plannen, de ontwikkelingsgang van de ruimtelijke ordening in Nederland* (Utrecht 1993) 45.
- 25 Arnold van der Valk en Peter de Ruijter, 'De stadsaanleg tussen 1850 en 1920', in: Helma Hellinga en Peter de Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan Amsterdam 50 jaar, 1935-1985* (Amsterdam 1985) 17.
- 26 Van 't Hof, *De ontstaansgeschiedenis*, 23-24.
- 27 Steenhuis, 'Ideeëngeschiedenis', 84; Van 't Hof, *De ontstaansgeschiedenis*, 36.
- 28 Arcam, 'Molenwijk, Amsterdam Noord', <https://arcam.nl/architectuur-gids/molenwijk-amsterdam-noord/> (geraadpleegd 10 juni 2024).
- 29 J. Th. Balk, *Bouwen en wonen in Amsterdam. Molenwijk* (Amsterdam 1968).
- 30 R.W. H. Mens, B. Lootsma en J. Bosman, *Le Corbusier en Nederland* (Utrecht 1985) 28.
- 31 Arcam, 'Molenwijk'; Frits Locher, 'Stedenbouwkundige structuurveranderingen in de stadsuitbreiding', in: Hellinga en De Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan*, 80.
- 32 Cammen en Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 84; Wouter Bolte en Johan Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer. Architectuur en stedelijke politiek* (Nijmegen 1981) 100, 104.
- 33 Mens e.a., *Le Corbusier*, 65.
- 34 H. van der Cammen en L. A. de Klerk, *The selfmade land. Culture and evolution of urban and regional planning in the Netherlands* (Houten 2012) 186.
- 35 Idem, *Ruimtelijke ordening*, 85; Bolte en Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer*, 78.
- 36 Cammen en Klerk, *The selfmade land*, 185, 196-198; Mens e.a., *Le Corbusier*, 28.
- 37 Cammen en Klerk, *The selfmade land*, 195-197; Mens e.a., *Le Corbusier*, 9, 28.
- 38 Cammen en Klerk, *Ruimtelijke ordening*, 90.
- 39 S. Komossa en M. Aarts, 'The legacy of CIAM in the Netherlands. Continuity and innovation in Dutch housing design', *Urban planning* 4:3 (2019) 93; Bolte en Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer*, 110.
- 40 Cammen en Klerk, *The selfmade land*, 192-193; Ton Looman, 'Het AUP en Amsterdam-Noord', in: Hellinga en De Ruijter (red.), *Algemeen Uitbreidingsplan*, 111-112; Bolte en Meijer, *Van Berlage tot Bijlmer*, 200-201.

VAN ANDERS NAAR ALLEDAAGS

DE VERANDERENDE NEDERLANDSE HOUDING TEN OPZICHTE VAN DE INDISCHE KEUKEN

Suzanne Toussaint

In het begin van de twintigste eeuw bestond er afschuw voor de Indische keuken onder de Nederlandse bevolking. Die afschuw transformeerde echter tot liefde vanaf de jaren 1970. Waar kwam deze veranderende houding naar Indisch voedsel vandaan? Dit artikel poogt een antwoord te bieden op die vraag. Het huidige, dominante, culinaire toe-eigeningsnarratief wordt daarbij genuanceerd en de aandacht wordt verlegd naar andere invloedrijke factoren.

Tijdens een Facebook-Q&A in 2015 vertelde voormalig minister-president Mark Rutte dat de Indische rijsttafel zijn favoriete eten is.¹ Als Abraham Kuyper, minister-president in 1901, hetzelfde had geantwoord, was hij waarschijnlijk gek aangekeken: Nederlanders lieten de Indische keuken destijds links liggen, omdat het als typisch koloniaal beschouwd werd.² Zelfs na de dekolonisatie van Nederlands-Indië en de komst van grote groepen repatrianten en Indonesische immigranten werd de Indische keuken door Nederlanders afgewezen.³

Deze houding veranderde echter in de jaren zeventig: Nederlanders begonnen Indisch voedsel te eten en zelfs te waarderen.⁴ Door de groeiende populariteit van Indisch eten in Nederland werd de Indische rijsttafel uiteindelijk uitgeroepen tot Nederlands immaterieel cultureel erfgoed.⁵ Nederlanders gingen dus van afkeer naar liefde voor de Indische keuken.⁶ Waarom veranderde de Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken in de Nederlandse postkoloniale samenleving?

Deze vraag is van belang, omdat het narratief van culinaire toe-eigening (*food cultural appropriation*) het onderzoek

naar koloniaal eten in westerse landen domineert. Dit narratief wordt toegepast door wetenschappers zoals Anneke van Otterloo, Elizabeth Buettner en Catherine Salzman, die zich vooral richten op de interactie tussen immigranten en de Nederlandse (in Buettners geval de Britse) culinaire cultuur.⁷ Andere factoren waren echter ook van invloed op de veranderende Nederlandse houding, zoals academici Jon Verriet en Marlou Schrover laten zien.⁸ Dit artikel beoogt de al bestaande literatuur onderling te vergelijken en op deze wijze het dominante narratief van culinaire toe-eigening te bevragen.

De nuancering van het dominante toe-eigeningsnarratief is noodzakelijk, omdat dit narratief vooral aandacht schenkt aan de invloed van immigranten en hun bedrijven op de veranderde Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken. Dit narratief laat echter belangrijke ontwikkelingen en actoren achterwege.

Dit artikel tracht deze ontwikkelingen en actoren onder de aandacht te brengen, om zo een breder beeld te geven van de popularisering van de Indische keuken in Nederland. Dat is van belang, aangezien dit onderwerp verbonden is aan diverse

Abbeelding 1. Chinees-Indonesisch restaurant.

Bron: Foto. Nationaal Archief, December 14, 1972. <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/fotocollectie/ac20of44-dob4-102d-bcf8-003048976d84?searchKey=575c13dcd422a0d1fa10f2b31d28b44b>.

discussies over culturele integratie en toe-eigening in talloze hedendaagse multi-culturelesamenlevingen. Het benadrukken van de complexiteit van culturele verandering is essentieel om veranderingen van culinaire gewoonten in de hedendaagse, gemondialiseerde wereld te kunnen begripen.

Culinaire toe-eigening: immigranten en restaurants

Er is veel onderzoek gedaan naar veranderingen van culinaire gewoontes en percepties over buitenlandse keukens. Hierbij wordt vaak gebruik gemaakt van een narratief van culinaire toe-eigening. Hoewel bepaalde aspecten van dit narratief belangrijk zijn in het kader van de veranderende Nederlandse houding richting de Indische keuken, is deze uitleg niet toereikend om de complexiteit ervan uit te leggen.

Wetenschappers die deze verklaring gebruiken, stellen dat de overname van culinaire praktijken door een dominantere

cultuur resulteert in culturele exploitatie en vereenvoudiging van de keuken: het ontdoet voedingsmiddelen van hun oorspronkelijke culturele betekenis en context. Tegelijkertijd leidt deze toe-eigening tot de popularisering van buitenlandse culinaire praktijken in de dominante cultuur. Dit is zichtbaar in bijvoorbeeld Groot-Brittannië en Nederland, waar buitenlandse eetpraktijken onderdeel werden van de nationale keuken.⁹

Volgens het culinaire-toe-eigenings-narratief weerspiegelt de overname van Indische culinaire praktijken in Nederland een ongelijke machtsdynamiek. Nederlanders pasten koloniale gerechten, ingrediënten en kookmethoden aan hun eigen voorkeuren aan. Dit resulteerde in culinair syncretisme: een proces waarbij eetgewoontes, ingrediënten en culinaire praktijken uit twee of meer verschillende culturen (in dit geval de Indische en de Nederlandse cultuur) met elkaar versmelten. Het beste voorbeeld hiervan is de 'Indische' rijsttafel, een koloniale

uitvinding (dus niet echt Indisch, vandaar de aanhalingstekens). Uiteindelijk werd de rijsttafel het populairste Indische gerecht in Nederland.¹⁰ De uitvinding en popularisering van dit zogenaamd Indische gerecht hebben geleid tot een debat over zijn culturele betekenis. Matthijs Kuipers betoogt dat de rijsttafel het apolitieke symbool van de moderniteit vertegenwoordigt, terwijl het tegelijkertijd onlosmakelijk verbonden is met de handhaving van de koloniale bewindvoering en de instandhouding van etnische scheidslijnen.¹¹ Anderen zien de popularisering van de rijsttafel echter als erkenning van de Indische cultuur in Nederland.¹²

Kuipers vergelijkt de Nederlandse integratie van de Indische keuken met Buettner's studie en concludeert dat, net als in Groot-Brittannië, het succesverhaal van de integratie veel te danken had aan bedrijven van Indische migranten, zoals toko's en restaurants. De rijsttafel zou geen begrip of tolerantie voor buitenlanders bevorderen, maar werken als een 'cultureel rookgordijn' dat, zoals omschreven door Buettner, een 'acceptabel lot van het multiculturalisme' presenteert.¹³ Het dient dus als een oppervlakkig symbool voor het multiculturalisme, dat diepere problemen zoals ongelijkheid maskeert, zonder cultureel begrip of respect voor de Indische keuren te stimuleren.

Daarnaast stellen meerdere wetenschappers dat culinaire toe-eigening zorgt voor een gebrekkige authentieke representatie: de Indische keuken is vereenvoudigd, gehomogeniseerd en ontdaan van de oorspronkelijke diepgang en diversiteit. Salzman toont dit door de enorme verschillen in ingrediënten en bereiding tussen het Nederlandse recept voor loempia en het authentieke Indische recept te benadrukken.¹⁴

Dit is ook zichtbaar in de etnische cateringsbedrijven. Toen Chinees-Indonesische restaurants vaker door Nederlanders bezocht werden, werd de keuken aangepast aan hun smaak. Mensen zijn

namelijk pas geneigd culinaire praktijken over te nemen als ze deze als smakelijk ervaren. Dit zou de verandering in Nederlandse percepties over de Indische keuren kunnen verklaren.¹⁵

Het culinaire-toe-eigeningsnarratief legt echter niet uit waarom Nederlanders, voordat deze aanpassingen plaatsvonden, ook al in Chinees-Indonesische restaurants dineerden. Nederlanders hadden bijvoorbeeld een zeer negatieve associatie met rijst. Zo weigerden ze tijdens de Aardappeloproer in 1917 rijst te eten, ook al was dat er in overvloed.¹⁶ Van Otterloo verklaart dat eetgewoonten van mensen, zowel van immigranten als van autochtonen, niet snel veranderen, zelfs niet als levensomstandigheden dat wel doen.¹⁷

Aangezien de eetgewoontes van de meeste Nederlanders bestonden uit twee broodmaaltijden en een warme maaltijd bestaande uit aardappelen, groenten en vlees, is het onwaarschijnlijk dat de gemiddelde Nederlandse huisvrouw een Indische maaltijd op tafel zou zetten of haar gezin mee zou nemen naar een Chinees-Indonesisch restaurant. Ze was namelijk niet geneigd om haar eetgewoonten te veranderen, ongeacht hoeveel Hollandse doperwtjes er in de rijst zaten.¹⁸ Dit kan dus niet verklaren waarom men toch naar een Chinees-Indonesisch restaurant ging.

Kortom: culinaire toe-eigening, gepaard met culturele exploitatie en vereenvoudiging, is zeker van invloed geweest op de verandering van de Nederlandse perceptie van de Indische keuken, maar dit narratief slaagt er niet in te verklaren hoe het komt dat conservatieve Nederlanders massaal Indische gerechten begonnen te consumeren in de naoorlogse decennia. Daarom zal ik in het volgende deel, aan de hand van de onderzoeken van Verriet en Schrover, enkele factoren analyseren die tevens belangrijk waren voor de veranderende Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuren.

van de Indische keuken. Salzman merkt op dat Indische recepten in de *Margriet* 'duidelijk zijn aangepast aan de Nederlandse smaak', wat duidt op culinaire toe-eigening. Het vernederlandsste loempia-recept in *Margriet* noemt ze 'slechts een vluchtige gelijkenis met iets Chinees of

van buitenlandse keukens en de verandering van de Nederlandse houding daaromtrent te verklaren alleen standhouden als we enkel de impact van immigranten en etnische bedrijven onderzoeken: Indische gerechten werden inderdaad gede-etniseerd. Als we echter ook de rol van de

"DE RECEPTAANPASSING VOOR INDISCHE GERECHTEN AAN DE NEDERLANDSE SMAAK WAS SLECHTS EEN TIJDELIJKE FASE IN DE POPULARISERING VAN DE INDISCHE KEUKEN."

iets Indonesisch'.²²

Verriet brengt hiertegen in dat lezers van Nederlandse vrouwenbladen wel degelijk op de hoogte waren van de authentieke versie van het gede-etniseerde recept, maar dat 'de bladen aanpassingen niet als een doodzonde beschouwden'.²³ Ook stelt hij dat we door onze hedendaagse inzichten en ideeën over authenticiteit, historische keukens en Nederlanders in een ander licht zien. Volgens hem is het oordeel over authenticiteit van historische personen zelf belangrijker dan onze hedendaagse kritiek hierop.²⁴ Smakelijkheid was volgens Verriet destijds meer van belang dan authenticiteit, waarvan de belangrijkste voorwaarde enige vorm van connectie met het vermeende land van herkomst was. Authenticiteit ging pas vanaf de jaren tachtig een grotere rol spelen.²⁵

De receptaanpassing voor Indische gerechten aan de Nederlandse smaak was daarnaast slechts een tijdelijke fase in de popularisering van de Indische keuken. Verriet toont dat het vreemde van buitenlandse recepten al in de late jaren zestig werd omarmd. In de jaren zeventig, door middel van re-etnisering, schoven de tijdschriften Nederlandse componenten in de toegeëigende recepten zelfs opzij, wat leidde tot recepten die meer leken op het 'authentieke' recept.²⁶

Concluderend kan het culinaire-toe-eigeningsnarratief om de popularisering

media beschouwen, schiet het culinaire toe-eigeningsnarratief tekort. De in de media gede-etniseerde recepten werden uiteindelijk weer gere-etniseerd.

Ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving

Naast de etnische voedselmarkt en de media waren maatschappelijke ontwikkelingen tevens van grote invloed op de veranderende Nederlandse blik op de Indische keuken.²⁷ Welke ontwikkelingen waren dit en hoe beïnvloedden deze de Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken?

Een belangrijke ontwikkeling was de groeiende welvaart in de jaren vijftig. Het gemiddelde huishouden had na de Tweede Wereldoorlog weinig geld om te besteden en zelfs als mensen geld hadden, waren ze door voedseltekorten en rantsoenen beperkt in hun aankopen. Verandering kwam in de tweede helft van de jaren vijftig, toen de welvaart toenam.²⁸ De groeiende welvaart maakte het mogelijk voor mensen om in het buitenland op vakantie te gaan. Nederlanders reisden wellicht niet helemaal naar Indonesië, maar op hun buitenlandse vakanties kwamen ze nieuwe ingrediënten, gerechten en keukens tegen. Na deze in het buitenland getroffen te hebben, wilden Nederlanders ze ook thuis proberen.²⁹ Daarnaast zorgde de welvaart ervoor dat

Nederlanders vaker buitenshuis aten. Uit een onderzoek in 1960 bleek dat zeventien van de twintig Nederlanders nooit buitenshuis aten. Twintig jaar later waren dat er nog maar vijf van de twintig. Het aanbod van etnische restaurants breidde zich uit en Nederlanders bezochten deze vaker omdat ze de keukens al op vakantie hadden geprobeerd.³⁰

Een tweede belangrijke ontwikkeling was technologische innovatie. Belangrijk was de transportrevolutie die het aanbod aan buitenlandse voedingsmiddelen in Nederland vergrootte. Met de komst van mechanische koelingen en verbetering van stoomtransporten konden voedingsmiddelen langer vers worden gehouden en daardoor verdere afstanden afleggen, in grotere hoeveelheden en tegen lagere prijzen. Dit leidde tot een meer divers aanbod in Nederland.³¹ Ook inblikken, vriesdrogen en invriezen waren nieuwe technieken die gebruikt werden om voedsel beter te conserveren.³² De eerste advertenties voor ingeblikte nasi en bami verschenen in 1954. Een paar jaar later, in 1962, waren de eerste nasi- en bamimaaltijden uit de diepvries op grote schaal verkrijgbaar in Nederlandse supermarkten.³³ Deze en andere innovaties resulteerden in een breder voedselaanbod

eeuw een gemonialiseerde eetcultuur is ontstaan in de Nederlandse samenleving. Dit kwam onder andere doordat multinationals hun producten op zoveel mogelijk markten probeerden te verkopen. Schrover legt uit dat de overname van elementen tussen eetculturen uit verschillende landen makkelijker wordt wanneer deze eetculturen meer op elkaar gaan lijken.³⁵ Tegelijkertijd zette een gemonialiseerde eetcultuur aan tot een tegenbeweging waarin verschillen in eetculturen worden benadrukt.³⁶ Verriet speculeert dat de zoektocht naar de authenticiteit van de Indische keuken, ingebed in het culinaire-toe-eigeningsnarratief, een reactie was op de mondialisering van de voedselketen.³⁷

Een laatste belangrijke factor was de opkomst van het multiculturalisme. Will Kymlicka stelt dat er van de jaren zeventig tot het midden van de jaren negentig een duidelijke trend zichtbaar was in westerse democratieën naar een multiculturele samenleving, waarbij de grote groepen immigranten door het beleid van de regering meer erkenning kregen.³⁸ Hierdoor groeide de diversiteit en kwamen autochtone Nederlanders vaker in contact met andere culturen. Belangrijker nog was dat migranten in Nederland de vraag naar buitenlandse voedselproducten

"NEDERLANDERS REISDEN WELLICHT NIET HELEMAAL NAAR INDONESIË, MAAR OP HUN BUITENLANDSE VAKANTIES KWAMEN ZE NIEUWE INGREDIËNTEN, GERECHTEN EN KEUKEN TEGEN."

in Nederland. Schrover stelt dat het productaanbod van hedendaagse supermarkten met meer dan de helft zou afnemen als we veertig jaar terug in de tijd zouden gaan.³⁴ Nederlanders werden dus meer en vaker blootgesteld aan buitenlandse voedingsmiddelen.

Ook mondialisering had invloed op de Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken. Schrover stelt dat er sinds de tweede helft van de twintigste

stimuleerden en etnische bedrijven oprichtten, waar Van Otterloo en Buettner veel aandacht aan hebben besteed.³⁹ In eerste instantie waren deze bedrijven gericht op mensen met dezelfde etnische achtergrond, maar later werden ze ook bezocht door autochtone Nederlanders.

Schrover stelt dus dat de transformatie van Nederlandse denkbeelden over buitenlandse keukens het resultaat was van een samensmelting van meerdere

factoren, waar de impact van immigranten een beperkte rol in speelde.⁴⁰

Conclusie

Dit artikel betoogt dat het culinaire-toe-eigeningsnarratief van belang is, maar geen sluitende uitleg is voor de veranderende Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken. Academics als Van Otterloo, Salzman en Buettner hebben betoogd dat de Indische keuken (in Buettners geval de Indiase) cultureel werd uitgebuit en gesimplificeerd door Nederlanders, waarbij ze hun argument baseren op de ongelijke machtsdynamiek en het gebrek aan authentieke representatie bij de overname en aanpassing van culinaire praktijken door de dominantere cultuur.

Auteurs zoals Verriet en Schrover hebben echter andere interpretaties geboden. Verriet laat zien dat Nederlandse media buitenlandse keukens promootten en daarmee de Indische keuken in Nederland populariseerden. Ook de toenemende welvaart, technologische innovaties, mondiaisering, en multiculturalisme speelden een cruciale rol in de veranderende Nederlandse denkbeelden over buitenlandse keukens.

Om de verandering in Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken te begrijpen, zouden we dus verder moeten kijken dan het simplistische culinaire-toe-eigeningsnarratief, aangezien dit er niet in slaagt het dynamische proces vast te leggen dat de Nederlandse percepties van de Indische keuken heeft gevormd. De bevindingen in dit artikel suggereren dat de Nederlandse houding

ten opzichte van de Indische keuken werd gevormd door een dynamische wisselwerking van historische, sociale en culturele factoren. Door onze aandacht af te leiden van vereenvoudigde verklaringen, biedt dit artikel een genuanceerder beeld van de complexe interacties die leidden tot de verandering in Nederlandse houding ten opzichte van de Indische keuken in de postkoloniale Nederlandse samenleving.

Suzanne Toussaint is bezig met het tweede jaar van de bachelor Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Ze houdt zich voornamelijk bezig met voedselgeschiedenis.

Eindnoten

- 1 RTV Noord, 'Rutte: "Eierbal is aanrader, maar rijsttafel blijft favoriet"', 17 juni 2015, <https://www.rtvnoord.nl/nieuws/150421/rutte-eierbal-is-aanrader-maar-rijsttafel-blijft-favoriet>.
- 2 Matthijs Kuipers, "Makanlah nasi! (Eat rice!)": colonial cuisine and popular imperialism in the Netherlands during the twentieth century', *Global food history* 3:1 (2017) 5; Idem, *A metropolitan history of the Dutch empire: popular imperialism in the Netherlands, 1850-1940* (Amsterdam 2022) 38; Susie Protschky, 'The colonial table: food, culture and Dutch identity in colonial Indonesia', *Australian journal of politics & history* 54:3 (2008) 351.
- 3 Kuipers, 'Makanlah nasi! (Eat rice!)', 6; Idem, *A metropolitan history of the Dutch empire*, 40-41.
- 4 Idem, 'Makanlah nasi! (Eat rice!)', 6; Anneke van Otterloo, 'Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel tussen 1945 en 1985. Toenadering of distantie?', *Amsterdams sociologisch tijdschrift* 13:2 (1986) 324; Anneke van Otterloo, 'Chinese and Indonesian restaurants and the taste for exotic food in the Netherlands: a global-local trend', in: Katarzyna J. Cwiertka en Boudewijn C.A. Walraven (red.), *Asian food: the global and the*

local (Londen 2013) 159-165; Jon Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’: de beeldvorming omtrent buitenlandse eetculturen in Nederland, 1950-1970”, *Volkskunde* 116 (2015) 184-188; Idem, ‘1932: De oprichting van Conimex’, in: Instituut voor Nederlandse geschiedenis (red.) *Wereldgeschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2018) 522-524.

Kuipers, ‘Makanlah nasi! (Eat rice!)’, 38.

In dit artikel zal ik de termen Indisch-/Indische gebruiken. Dit komt door de complexe historische betekenissen die in de term besloten ligt. Kuipers legt in zijn artikel ‘Makanlah nasi! (Eat rice!)’ uit dat het woord Indisch in de koloniale tijd alles omvatte wat met Nederlands-Indië te maken had. Het werd ook gebruikt om ‘inheems’ aan te duiden in tegenstelling tot de Nederlanders om de kolonisten te onderscheiden van de gekoloniseerde bevolking. In de hedendaagse samenleving verwijst Indisch naar de groep immigranten uit voormalig Nederlands-Indië die na de dekolonisatie naar Nederland migreerde. Met Indische keuken wordt dan ook de keuken bedoeld die de immigranten met zich meebrachten en die zich verder in Nederland ontwikkelde; niet de hedendaagse authentieke Indonesische keuken. Indonesisch verwijst namelijk naar de postkoloniale, onafhankelijke samenleving in Indonesië en niet naar de Indische gemeenschap in Nederland.

E. Buettner, “‘Going for an Indian’: South Asian restaurants and the limits of multiculturalism in Britain”, *The Journal of modern history* 80:4 (2008) 865-901; Catherine Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands, 1945-75’, *Journal of contemporary history* 21:4 (1986): 605-628; Van Otterloo, ‘Chinese and Indonesian restaurants and the taste for exotic food in the Netherlands’; Van Otterloo, ‘Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel tussen 1945 en 1985’.

M. Schrover, I. Mestdag, A. van Otterloo en C. Zeegers, ‘Lekker: waarom knoflook niet meer vies is’, in: I. Hoving, H. Dibbits en M. Schrover (red.), *Veranderingen van het alledaagse: cultuur en migratie in Nederland* (Den Haag 2005); Verriet, ‘Een ongevaarlijk avontuur’; Verriet, ‘1932’.

Voorbeelden van artikelen waarin dit narratief te vinden is: Buettner, ‘Going for an Indian’; Salzman, ‘Continuity and change’; Van Otterloo, ‘Chinese and Indonesian restaurants’; Van Otterloo, ‘Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel’.

Kuipers, ‘Makanlah nasi! (Eat rice!)’, 8.

Kuipers, *A metropolitan history of the Dutch empire*, 42.

H. de la Croix en J. van Aken, ‘Eetcultuur | De Indische rijsttafel op de Nationale Inventaris Immaterieel Erfgoed Koninkrijk Nederland. Deel 1: geschiedenis en traditie’, *Indisch historisch*. <https://www.indischhistorisch.nl/tweede/eetcultuur/eetcultuur-de-indische-rijsttafel-op-de-nationale-inventaris-immaterieel-erfgoed-koninkrijk-nederland-deel-1-geschiedenis-en-traditie/> (geraadpleegd op 6 juni 2024).

Kuipers, ‘Makanlah nasi! (Eat rice!)’, 7; Buettner ‘Going for an Indian’, 866.

Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands’, 617.

Van Otterloo, ‘Chinese and Indonesian restaurants’, 153, 159-160.

Kuipers, ‘Makanlah nasi! (Eat rice!)’, 12.

Van Otterloo, ‘Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel’, 318.

A. Arps, ‘The fabrics of home: remembering the Indo-European repatriation in contract pensions-djangan loepah!’, *Journal of migration history* 8:3 (2022) 400; Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands’, 608; Van Otterloo, ‘Chinese and Indonesian restaurants’, 157; Van Otterloo, ‘Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel’, 320.

Van Otterloo, ‘Buitenlandse migranten en Nederlanders aan tafel’, 317; Verriet, ‘Een ongevaarlijk avontuur’, 177.

Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’”, 178, 181-185.

Schrover, Mestdag, Van Otterloo, Zeegers, ‘Lekker’, 106-111; Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’”, 185.

Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands’, 617.

Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’”, 188.

Verriet, ‘1932’, 523-24; Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’”, 178.

Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’”, 187-190.

Verriet, “‘Een ongevaarlijk avontuur’”, 186-187.

Schrover, Mestdag, Van Otterloo, Zeegers, ‘Lekker’, 101-102, 106; Verriet, ‘Een ongevaarlijk avontuur’, 191.

‘Extra snoepbonnen alstublieft’, *Nationaal Archief*, 25 april, 2010.

<https://www.nationaalarchief.nl/beleven/verhalenarchief/extra-snoepbonnen-alstublieft> (geraadpleegd op 4 juni 2024); Van Otterloo, ‘Chinese and Indonesian restaurants’, 157.

Schrover, Mestdag, Van Otterloo en Zeegers, ‘Lekker’, 101-102, 106; Van Otterloo, ‘Chinese and Indonesian restaurants’, 163; Verriet, ‘Een ongevaarlijk avontuur’, 100.

Laura van Hasselt, ‘De culinaire revolutie van de jaren zestig’, *Andere Tijden*, 21 januari 2015, <https://anderetijden.nl/aflevering/524/De-culinaire-revolutie-van-de-jaren-zestig> (geraadpleegd op 2 juni 2024).

S. Freidberg, ‘Freshness from afar: the colonial roots of contemporary fresh foods’, *Food and history* 8:1 (2010) 259; Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands’, 610; Schrover, Mestdag, Van Otterloo en Zeegers, ‘Lekker’, 100; Verriet ‘1932’, 522.

Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands’, 617.

Schrover, Mestdag, Van Otterloo en Zeegers, ‘Lekker’, 100-101.

Ibidem, 86, 92.

Ibidem, 99.

Verriet, ‘Een ongevaarlijk avontuur’, 190.

W. Kymlicka, *Multiculturalism: success, failure, and the future*. (Washington 2012) 3.

Salzman, ‘Continuity and change in the culinary history of the Netherlands’, 624.

Schrover, Mestdag, Van Otterloo en Zeegers, ‘Lekker’, 78, 111.

AMSTERDAM-ZUID IN DONKERE TIJDEN

HET OORLOGSDAGBOEK VAN EEN ONDERGEDOKEN BABY

Berber van der Kaaij

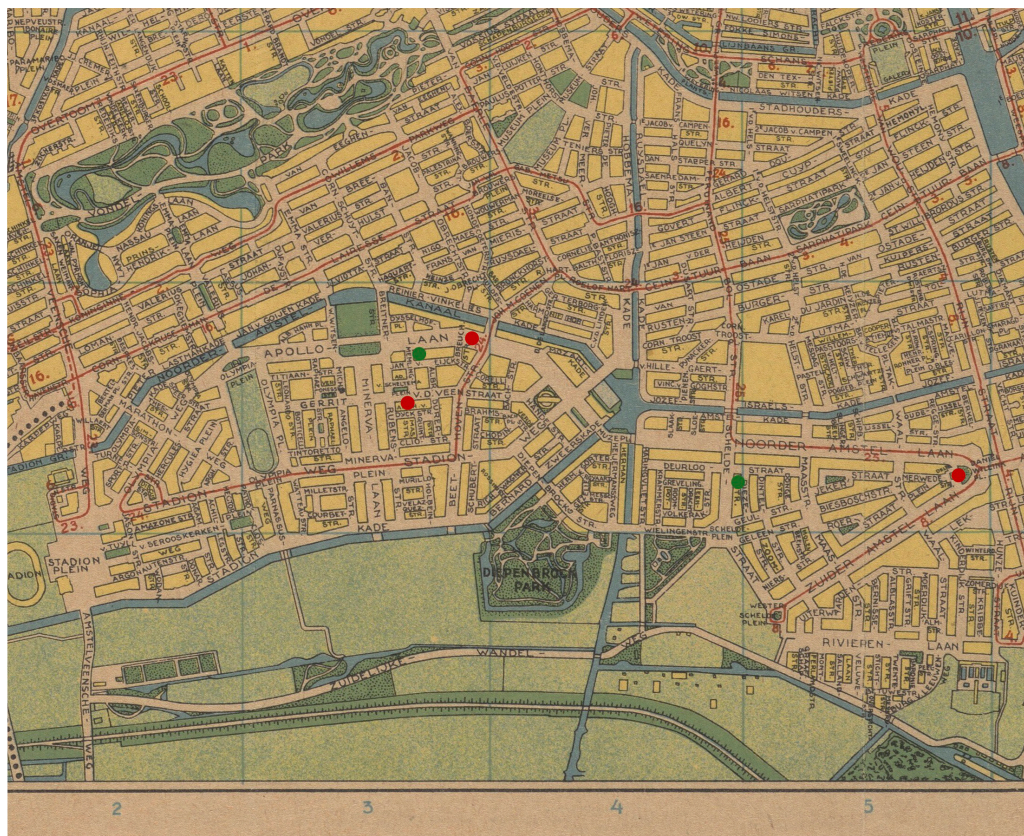
‘Ik ben een kerstkindje, de mensen zeggen een gelukskindje.’ Zo begint het oorlogsdagboek van Berdi op 26 december 1942. De Joodse Beri werd een dag eerder geboren in Amsterdam en werd een paar dagen later ondergebracht bij Margaretha (Greet) van Hinte en Cornelia (Cor) Hennekam. Om de overlevingskansen voor Berdi te vergroten moesten haar ouders ergens anders onderduiken. Dus gescheiden van haar ouders werd ze liefdevol opgenomen door deze twee vrouwen. Zij hielden in naam van Berdi een dagboek bij.

Het bijhouden van het dagboek bleef tot aan de bevrijding van Nederland in mei 1945 een routine. Iedere dag werd een stukje geschreven door Greet over het dagelijks leven van het pleeggezin: de eerste stapjes van Berdi, het bezoek dat langskomt en de wandelingen die ze maken. Toch was het leven soms allesbehalve normaal. Het gezin woonde in Amsterdam-Zuid, eerst op de Scheldestraat en later op de Memlingstraat. Ik zal drie momenten uit de verslagen van Greet behandelen die de harde realiteit van de oorlog in de stad illustreren: de razzia op het Daniël Willinkplein, de fusillade op de hoek van de Apollolaan en de Beethovenstraat en het bombardement van het SD-gebouw in de Euterpestraat.¹

Daniël Willinkplein

Op zondag 20 juni 1943 schreef Greet: ‘Vandaag is één van onze ellendigste dagen geweest. Het was net een prachtige dag, iets dat we de laatste zondagen niet meer hebben gehad.’² Dat deze dag anders was dan alle andere dagen blijkt al snel. De krantenbezorgers kwamen langs de huizen en verzochten de mensen om binnen te blijven.³ Vervolgens werd

de Rivierenbuurt afgesloten: vanaf de Berlagebrug, langs de Ceintuurbaan en langs de Rivierenlaan (nu: President Kennedylaan). Het pleeggezin zag vanuit het raam hoe de Joodse bevolking zich verzamelde voor de Wolkenkrabber op het Daniël Willinkplein.⁴ ‘De straat was overbevolkt, iedereen zag bleek en sprak geagiteerd [opgewonden]. Zo werden de Joodse mensen als lastdieren weggevoerd, bepakt en bezakt met eten, dekens, potjes en pannetjes en wat al niet.’⁵ Tijdens deze razzia klopte de *Deutsche Polizei* bij het pleeggezin aan om de persoonsbewijzen te controleren; een spannende situatie, aangezien het persoonsbewijs van Berdi onder valse voorwendselen was verkregen. Ze stond namelijk als dochter van Cor en een onbekende vader in het bevolkingsregister ingeschreven. Hoewel dit gelukkig niet werd opgemerkt, zagen Greet en Cor wel met lede ogen aan hoe hun burens werden afgevoerd. Op 20 juni 1943 werden de laatst overgebleven Joden opgehaald voor deportatie in Amsterdam-Zuid en -Oost. Tijdens deze razzia werden meer dan vijfduizend Joden opgepakt en afgevoerd naar Kamp Westerbork.⁶

Afbeelding 1. Kaart van Amsterdam-Zuid met daarop aangegeven de woonadressen en oorlogsactiviteit die plaatsvonden in 1943-1944. Bron: Een kaart van J.W.M van der Stok, Kaart van Amsterdam ca. 1945. Kaart. Stadsarchief Amsterdam: kaarten van geheel Amsterdam, inv.nr.

Apollolaan/Beethovenstraat

‘Vandaag scheen de zon, maar ook voor velen was ze toch niet te zien. Er is weer iets ontzettends gebeurd vannacht.’⁷ Het was de nacht van 24 oktober 1944 en het pleeggezin werd ‘s nachts wakker van schietgeluiden. Vanwege het kantoor van de SD (*Sicherheitsdienst*) dat om de hoek zat, waren ze niet verbaasd. Toen ze in de ochtend explosies hoorden, dachten zij dat er kolen werden gestort, maar niets bleek minder waar. Joke, het meisje dat hielp in de huishouding, vertelde bij aankomst op de Memlingstraat dat op de hoek van de Apollolaan en de Beethovenstraat een fusillade had plaatsgevonden en er ‘drie villa’s in de as zijn gelegd.’⁸ De vrouwen waren geschokt en gingen meteen de straat

op om te kijken of het nieuws klopte.

De fusillade bleek een vergeldingsactie te zijn voor de liquidatie van de SD’er Herbert Oelschlägel, die de dag ervoor had plaatsgevonden. Negenentwintig willekeurige mannen die gevangen zaten op de Weteringschans zijn die dag om het leven gekomen.⁹ De kranten lieten het nieuws niet onvermeld. De *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* meldde alleen het overlijden van de SS-man.¹⁰ *Radio Oranje* deed wel melding van beide incidenten. Dit nieuwsbericht werd overgenomen door *Nieuws van dezen dag* en *Amigoe di Curacao: Weekblad voor de Curacaosche eilanden* op 27 oktober 1944.¹¹ Twee weken later vermeldde ook de verzetskrant *De Waarheid* de liquidatie

Afbeelding 2. Als represaille!

Bron: C.P.R. Holtzapffel; Amsterdam; november 1944; foto; NIOD.

en de represailles.¹² Het pleeggezin wist op het moment van schrijven niet om wie het ging en wat er precies was gebeurd. Wel waren er speculaties: 'Naderhand hebben we gehoord, dat degenen die ze neergeschoten hebben politieke gevangenen geweest zijn vanuit de strafgevangenis Amstelveenseweg. Zeker weten we niets.'¹³

Euterpestraat

Op 27 november, een maand na de fusillade aan de Apollolaan, deed Greet verslag van wat er de dag ervoor was gebeurd. De dag begon rustig: 'Het zonnetje scheen en de vliegtuigen waren niet in de lucht. Het was een dag mooi weer.'¹⁴ Mimi, een vriendin van het pleeggezin, was op bezoek. Al snel zag het gezin dat 'een vliegende bom afgeschoten werd'. Ineens waren er veel vliegtuigen in de lucht, de paniek brak uit en het pleeggezin, Mimi en de bovenburen, het gezin King, verzamelden zich in de kelder.¹⁵

We hielden ons hart vast en gilden hysterisch (...). Een oorverdovend gekraak. Al onze ruiten kwamen naar beneden, toen was het voorbij. De twee gebouwen van de

SD lagen in elkaar; het achterste stuk van onze straat lag in puin en stond in brand. Het tehuis voor ouden van dagen lag tegen de wereld. (...) Beneden was een raam helemaal verbrijzeld, de gordijnen hingen los, boven waren alle ramen stuk en zelfs een heel kozijn was weggeslagen. Het was een ware ravage.¹⁶

Nadat het bombardement afgelopen was, werd de ravage binnenshuis vastgesteld en gingen gezinnen puinruimen tot ze niet meer konden. Daarna bleven ze de rest van de avond bij elkaar en dronken ze 'echte koffie' die mevrouw King had meegebracht.¹⁷

De ravage die door de het bombardement was aangericht in de buurt was gigantisch. Ook was de stemming totaal omgeslagen bij buurtbewoners. Iedereen was vermoeid, bleek en verbitterd. Tyfus was zich aan het verspreiden, mensen moesten verhuizen vanwege de vernielingen, er was geen eten en geen vooruitzicht op verbetering. Ondanks alles probeerde het gezin positief te blijven, maar in deze tijden bleek dat lastig.¹⁸

Conclusie

Deze momenten in het dagboek dat Greet bijhield geven inzicht in het leven van een gezin in de Tweede Wereldoorlog in Amsterdam-Zuid. Het verhaal van Berdi laat een persoonlijk perspectief zien van de oorlog. Het leven in Amsterdam ging zo goed en zo kwaad als het kan door. Om de hoop er een beetje in te houden probeerden ze dagelijks te wandelen door Amsterdam-Zuid en had het pleeggezin vaak familie en vrienden over de vloer.

Het 'gelukskindje' bleef uiteindelijk tot het einde van de oorlog bij Greet en Cor. Twee dagen na de bevrijding stonden haar vader en moeder voor de deur. Vanaf

dat moment begon (weer) een heel nieuw leven.

Berber van der Kaaij is masterstudente Publieksgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Vorig jaar heeft zij haar bachelorscriptie geschreven over het dagboek van Beri en het dagelijks leven tijdens de Tweede Wereldoorlog onder begeleiding van Danielle van den Heuvel.

Eindnoten

- 1 Op de kaart zijn met groen de woonadressen aangegeven en de rode stippen zijn de desbetreffende rampplekken.
- 2 B. Vieyra-Pront, *Berdi. Dagboek over een onderduikstertje, 1942-1945* (Zoetermeer 2012) 72-73.
- 3 Ibidem, 73.
- 4 Joods Monument, zondag 20 juni 1943, 'Grossaktion', <https://www.joodsmonument.nl/nl/page/584721/zondag-20-juni-1943-grossaktion> (geraadpleegd op 16 mei 2024).
- 5 Vieyra-Pront, *Berdi*, 73.
- 6 Netwerk Oorlogsbronnen, 'Razzia Amsterdam 20 juni 1943'.
- 7 Vieyra-Pront, *Berdi*, 230-31.
- 8 Ibidem.
- 9 *Nieuws van dezen dag* (27 oktober 1944); Netwerk Oorlogsbronnen, 'Fusillade in Amsterdam, 24 oktober 1944'.
- 10 'Familieberichten', *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* (24 oktober 1944).
- 11 *Nieuws van dezen dag* (27 oktober 1944); 'Massa-moord te Amsterdam', *Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden* (27 oktober 1944).
- 12 'Regeringsmededeling', *De Waarheid* (4 november 1944).
- 13 Vieyra-Pront, *Berdi*, 231.
- 14 Ibidem, 241-242.
- 15 Vieyra-Pront, *Berdi*, 242; Stadsarchief Amsterdam, Woningkaarten (5445), inv.nr. 229, woningkaart Memlingstraat 3 Amsterdam.
- 16 Vieyra-Pront, *Berdi*, 242.
- 17 Ibidem, 243.
- 18 Ibidem, 244.

TUSSEN VEILIGHEID EN VRIJHEID

DE IMPACT VAN NOODMAATREGELEN OP DEMOCRATISCHE BEGINSELEN IN FINLAND EN NEDERLAND

Justin van Diggelen

Crisissen vormen vaak een moment waarop de grenzen van democratische waarden onder druk komen te staan. In Nederland resulteerde de tijdelijke coronawet (2020) in een delicate afweging tussen de bescherming van de volksgezondheid en het behoud van democratische vrijheden. Ook de asielnoodwet van vandaag de dag is omstreden. Dit patroon van crisisbeleid, dat ten koste gaat van democratische normen, blijft niet beperkt tot Nederland, maar blijkt ook uit historische gevallen zoals de situatie in Finland tijdens de Koude Oorlog.

In Nederland werd de democratie recent op de proef gesteld toen het kabinet de coronamaatregelen doorvoerde op basis van de tijdelijke Wet maatregelen COVID-19, ook wel de ‘coronawet’ genoemd. Deze wet, bedoeld om de regering de nodige flexibiliteit te geven tijdens de coronapandemie, was een voorbeeld van hoe in tijden van crisis democratische principes kunnen worden ingeperkt op basis van ‘bijzondere omstandigheden’ of ‘noodzaak’. Hoewel de wet bedoeld was om de volksgezondheid te beschermen, ontstonden er zorgen over de impact op fundamentele vrijheden en de parlementaire controle. Dit fenomeen – de verschuiving van democratische grenzen in crisistijd – is niet uniek voor Nederland. Ook het huidige kabinet stelt, op basis van zogeheten ‘noodzaak’, een asielnoodwet in.

Een parallel kan worden getrokken met de situatie van Finland tijdens de Koude Oorlog. Net als Nederland in de coronatijd bevond Finland zich in een situatie waar externe gebeurtenissen en interne druk de democratische fundamenteën op de proef stelden. De Paasikivi-Kekkonendoctrine, die Finland een neutrale positie probeerde te geven tussen Oost

en West, leidde tot aanzienlijke concessies op het gebied van democratische vrijheid en onafhankelijkheid. In deze column wordt Finland ten tijde van de Koude Oorlog als casestudy gebruikt om te waarschuwen voor hoe overheden ‘crisis-omstandigheden’ kunnen misbruiken en zo de fundamenteën van de democratie kunnen aantasten.

Afbeelding 1. Urho Kekkonen
Bron: Deko, Anefo. Urhu Kekkonen, President van Finland. Afbeelding. Nationaalarchief. 8 November 1961.

Een lastige buur

In 1918, na een bloedige burgeroorlog, werd Finland een onafhankelijke staat. Gedurende de Tweede Wereldoorlog vochten de Finnen twee keer tegen de communistische Sovjet-Unie, wat resulteerde in een langdurige interne verdeeldheid tussen communisten en anticommunisten. Deze politieke tegenstellingen vormden het fundament van de Finse politiek in de vroege Koude Oorlog. De communistische partij streefde naar een model dat vergelijkbaar was met dat van Tsjecho-Slowakije, waar in 1948 een communistische coup had plaatsgevonden. In reactie hierop verenigden de niet-communistische partijen zich in de Conservatieve Nationale Coalitie, een democratische consensus die de traditionele waarden en de soevereiniteit van Finland moest beschermen tegen het oprukkende communisme.¹

In het verlengde van deze strijd ontstond een beweging onder leiding van Urho Kekkonen, die samen met zijn voorganger Juho Paasikivi het standpunt innam dat de relatie met de Sovjet-Unie herzien moest worden. Kekkonen en Paasikivi geloofden dat Finland, door vriendschappelijk te staan tegenover de Sovjet-Unie, zijn onafhankelijkheid en stabiliteit beter zou kunnen waarborgen.² Of zoals Kekkonen het zelf verwoordde: 'Finland zal niet op de voorgrond treden; is eerder werkzaam als dokter dan rechter.'³ Dit duidt op Finlands subtiele en terughoudende diplomatieke benadering. Dit leidde tot de ontwikkeling van de Paasikivi-Kekkonendoctrine, die Finlands neutrale positie in internationale betrekkingen benadrukte, maar tegelijkertijd de nadruk legde op het onderhouden van nauwe banden met de Sovjet-Unie. Deze doctrine was bedoeld om Finland te beschermen tegen de geopolitieke druk die door de supermachten werd uitgeoefend en werd geïnitieerd met het Verdrag voor Vriendschap, Samenwerking en Wederzijdse Bijstand van 1948, waarin Finland zich verplichtte zich niet aan te sluiten bij

allianties die de USSR zouden kunnen bedreigen.

Ondanks de de facto neutrale houding van Finland bracht de invloed van de Sovjet-Unie aanzienlijke beperkingen met zich mee voor de Finse buitenlandse politiek. Finland werd gedwongen het lidmaatschap van de NAVO af te wijzen en de Marshallhulp niet te accepteren. Tegelijkertijd werd Finland wel lid van de Verenigde Naties, maar het onthield zich regelmatig van het veroordelen van Sovjet-acties, zoals de invasies in Hongarije (1956), Tsjecho-Slowakije (1968) en Afghanistan (1979).⁴

De geopolitieke beperkingen van de Paasikivi-Kekkonendoctrine op de buitenlandse politiek van Finland hadden ook invloed op de binnenlandse politiek. Het beleid van neutraliteit vereiste een zorgvuldige afstemming van de binnenlandse politieke verhoudingen. Volgens Kekkonen was er sprake van de 'Finse paradox':

Het onderhouden van het vertrouwen van de Sovjet-Unie in Finland als een vredige buur verbeterde onze mogelijkheden voor nauwe samenwerking met landen uit de Westerse wereld.⁵

De invloed van de doctrine op de 'Noordse democratie'

De 'Noordse democratie' van Finland, zoals vastgelegd in de eerste Finse grondwet van 1919, was gebaseerd op een strikte scheiding tussen de ambten van president en premier. De grondwet voorzag in verkiezingen voor zowel de president als het parlement, waarbij de president oorspronkelijk een ceremoniële rol vervulde zonder invloed op de parlementaire verkiezingen. De constitutionele beginselen, waaronder vrijheid van meningsuiting, politieke transparantie en stemrecht, vormden de basisprincipes van de Finse democratie. Urho Kekkonens visie op de Noordse democratie was dan ook duidelijk:

Zelfs als de rest van de wereld op het communisme zou overstappen, dan nog zou Finland een traditionele Noordse democratie blijven.⁶

Zijn doctrine was dan ook nauw verbonden met deze beginselen, die de democratische waarden van Finland moesten verdedigen.⁷

Kekkonen had echter het volledige vertrouwen van de Sovjet-Unie, waardoor hij in de praktijk de grenzen van de Finse grondwet kon opzoeken. Dit werd duidelijk tijdens de crisis van 1958, toen de Sovjet-Unie eiste dat de Finse 'anti-Sovjetregering' zou aftreden. Kekkonen, toen president, onderhandelde persoonlijk met de Sovjet-Unie en vormde een nieuwe regering.⁸ Een soortgelijke situatie deed zich voor in 1961, toen de USSR aandrang op een sterkere militaire samenwerking tussen de twee landen. Kekkonen besloot persoonlijk de kwestie te bespreken met de Sovjet-leider Nikita Chroesjtsjov en wist in Helsinki als een held te worden onthaald

nadat hij had weten te bereiken dat Finland zich niet zou aansluiten bij een militaire alliantie met de USSR. Dit diplomatieke succes stelde Kekkonen in staat om zijn herbenoeming als president in 1962 veilig te stellen. Deze 'crisis' toont aan hoe nauw de relatie tussen Kekkonen en de Sovjet-Unie verweven was met de interne politiek van Finland.⁹ Toch bereikte de Noordse democratie pas haar dieptepunt in 1975, toen Kekkonen zichzelf voor de vierde keer als president herbenoemde zonder verkiezingen te houden. Hij beriep zich op een zelfgeformuleerde noodwet die verkiezingen tijdens internationale spanningen verbood. Dit resulteerde in een situatie waarin Finland, hoewel formeel een democratie, werd geleid door een niet-gekozen president.¹⁰

Naast deze schending van de grondwet werden de waarden van de Noordse democratie steeds verder ingeperkt. Kekkonen eiste dat de Finse pers zich zou houden aan de doctrine en geen kritische artikelen over de Sovjet-Unie meer zou

Afbeelding 2. Urho Kekkonen arriveert op 26 november 1961 in Helsinki vanuit Novosibirsk na zijn onderhandelingen met Nikita Chroesjtsjov.

Bron: Voutilainen, Erkki. Urho Kavela Kekkonen. Afbeelding. Finna. 26 November 1961.

publiceren. Journalisten die zich niet aan deze regels hielden, werden persoonlijk berispt door Kekkonen. Het hoogtepunt van deze censuur vond plaats in 1973, toen Finland en de USSR gezamenlijk afspraken om de media van beide landen gelijk te schakelen, wat resulteerde in de verbanning van boeken en films die als anti-Sovjet werden beschouwd. Deze periode werd later bekend als 'Finlandisering', waarbij de druk van de Sovjet-Unie de nationale autonomie en de democratische principes van Finland ernstig ondermijnde.¹¹

Conclusie

Ten tijde van de Koude Oorlog bevond Finland zich in een kwetsbare positie, gedwongen om een fragiele balans te vinden tussen neutraliteit en het behoud van zijn democratische onafhankelijkheid. De Paasikivi-Kekkonendoctrine gaf Finland de nodige strategische autonomie, maar dit ging gepaard met ingrijpende concessies op het gebied van de democratische fundamenteën van het land. De invloed van de Sovjet-Unie nam toe, de scheiding der machten verwaterde en de democratische principes, die eerder in de Finse grondwet waren verankerd, kwamen zwaar onder druk te staan.

Finland fungeert daarmee als een voorbeeld van hoe zowel interne als externe krachten de fundamenteën van de

democratie kunnen ondermijnen. In dit geval werd het gebruik van de Paasikivi-Kekkonendoctrine – net als het latere inroepen van de noodwet – een middel om zogenaamd 'noodzakelijke strategische keuzes' te maken, waarbij democratische principes vaak werden opgeofferd in de naam van nationale veiligheid. Dit biedt een belangrijke waarschuwing voor de hedendaagse democratieën: het risico bestaat dat overheden, onder het voorwendsel van crisissomstandigheden – of deze nu reëel of ingebeeld zijn – de democratische normen laten verwateren. Finland herinnert ons eraan hoe de tijdelijke schorsing van democratische processen, zoals het uitstellen van verkiezingen of het beperken van fundamentele vrijheden, zelfs in democratische systemen kan plaatsvinden als er een beroep wordt gedaan op zogenaamde 'noodzaak'. Dit fenomeen vormt een waakzaam signaal voor de hedendaagse politiek, waar de grenzen van democratische vrijheid nog altijd kwetsbaar zijn voor politieke, interne en externe invloeden. De asielnoodwet vormt hier een treffend voorbeeld van.

Justin van Diggelen is tweedejaars-student Geschiedenis met een focus op moderne geschiedenis. Zijn interesses liggen vooral in de relatie tussen de Sovjet-Unie en het Westen, evenals de invloed van de Koude Oorlog op de hedendaagse geopolitiek.

Eindnoten

- 1 J. Kurunmaki en J. Strang, *Rhetorics of Nordic democracy* (Helsinki 2010) 239-241.
- 2 A. Kuusisto, 'The Paasikivi Line in Finland's foreign policy', *The Western political quarterly* 12 (1959) 37-49, 37.
- 3 Eigen vertaling. Brontekst: 'Finland will pursue a low profile, more of a doctor than a judge.' J. Aunesluoma en J. Rainio-Niemi, 'Neutrality as identity? Finland's quest for security in the Cold War', *Journal of Cold War studies* 18 (2016) 51-78, aldaar 56.
- 4 T. Forsberg en M. Pesu, 'The 'Finlandisation' of Finland. The ideal type, the historical model, and the lessons learnt', *Diplomacy and statecraft* 27 (2016) 473-495, aldaar 480.
- 5 Eigen vertaling. Brontekst: 'In maintaining the confidence of the Soviet Union in Finland as a peaceful neighbour, the better were our opportunities for close co-operation with the countries of the Western world.' Forsberg en Pesu, 'The 'Finlandisation' of Finland', 479.
- 6 Eigen vertaling. Brontekst: 'Even if the rest of the world was to turn to communism, Finland would remain a traditional Nordic democracy.' Kurunmaki en Strang, *Rhetorics of Nordic democracy*, 238.
- 7 'Staatsstructuur en kiesstelsel van Finland', ProDemos.2024. <https://prodemos.nl/kennis/informatie-over-politiek/europese-unie/kiesstelsels-in-europa/finland/> (22 Februari 2025).
- 8 Forsberg en Pesu, 'The 'Finlandisation' of Finland', 481.
- 9 J. Lavery, 'All of the president's historians. The debate over Urho Kekkonen', *Scandinavian studies* 75 (2003) 375-398, aldaar 384.
- 10 L. Lounasmeri en J. Kortti, 'Campaigning between East and West. Finland and the Cold War in the presidential campaign films of Urho Kekkonen', *Cold war history* 20 (2020) 329-348, aldaar 335.
- 11 Forsberg en Pesu, 'The 'Finlandisation' of Finland', 482-483.

INTERVIEW

WIE WAS 'WARE VLUCHTELING' IN DE NEDERLANDSE REPUBLIEK? MET LOTTE VAN HASSELT

Roos Nolten en Pim Storm

Woorden zijn zelden zo neutraal als ze doen voorkomen. Zo is een 'asielzoeker' de juridische benaming voor een persoon die asiel aanvraagt in Nederland. Eenieder heeft het recht om hier asiel aan te vragen: Nederland heeft zich namelijk na de Tweede Wereldoorlog gecommitteerd aan een aantal verdragen, zoals het Verdrag van Genève (1951). Toch heeft de term asielzoeker in de media en politiek eerder de connotatie van illegale gelukszoeker dan van een persoon die gebruikmaakt van een fundamenteel mensenrecht. Dat betekenisgeving aan woorden een continu proces is in het migratiediscours, blijkt ook uit het proefschrift van Lotte van Hasselt. Van Hasselt deed onderzoek naar het concept 'vluchteling' in de Nederlandse Republiek, vanaf 1570 tot de jaren 1730. Haar conclusie luidt dat het concept werd gevormd door het onderscheid tussen 'gewenst' en 'ongewenst', en tussen degenen die werden beschouwd als hulp verdienend en diegenen die dat niet verdienden. Wie was vluchteling in de vroegmoderne Republiek? En wie bepaalden dat? We vroegen het aan Lotte van Hasselt.

Het Hollandse beleid omtrent de ware vluchteling

De vraag wie in de Republiek bepaalde wat een 'ware vluchteling' was, kent geen eenduidig antwoord. Er was immers geen nationaal beleid en derhalve ook niet één nationale houding. Veel werd op lokaal niveau geregeld. Zo onderzocht Van Hasselt naast het reilen en zeilen van de Staten van Holland ook de magistraten van gemeente- en kerkelijke besturen. Opvang werd vaak kerkelijk geregeld en was onderverdeeld per confessie. Hoewel de kerkelijke gemeentes veel op eigen initiatief ondernamen, werkten zij ook samen met het lokale bestuur.

Exemplarisch is de reactie op de Dertigjarige Oorlog (1618-1648) waarbij de Palts, een van de protestantse staten van het Heilige Roomse Rijk, werd ingenomen door katholieke keizerlijke troepen. Toen de kerk een collecte wilde organiseren

voor de verbannen gereformeerde geestelijkheid, moest zij dat eerst geaccordeerd krijgen bij de Staten van Holland. De collecte kon plaatsvinden, maar was alleen bedoeld voor de ballingen die zich ophielden in de overgebleven protestantse bolwerken in en rondom de Palts; ze was heel expliciet geen steun voor ballingen die naar de Republiek kwamen. Veel ballingen uit de Palts waren namelijk predikant; zij zouden moeten worden ondersteund in de Republiek. De Staten zagen niet voldoende geld en werkgelegenheid om daaraan te beginnen.

Wie op steun kon rekenen in de Republiek lag eveneens gecompliceerd. Naast het feit dat veel lokaal werd bepaald, beslaat het onderzoek van Van Hasselt een periode van 150 jaar. Het antwoord op de vraag is afhankelijk van de grillen van de tijd en is niet 150 jaar lang hetzelfde geweest. Toch is er wel een algemeen patroon

Lotte van Hasselt

te herkennen: een ‘ware vluchteling’ was gereformeerd, gevlucht wegens het geloof en de vlucht was gedwongen. Ook andere factoren werden soms meegewogen, viel Van Hasselt op tijdens haar onderzoek. Relevante factoren waren bijvoorbeeld het economisch nut van de vluchtelingen en de leegstroom van de eigen bevolking in gebieden die vervolgens moesten worden opgevuld. Tevens bleek de vraag relevant of wat de ontheemden was overkomen ook de eigen bevolking kon overkomen. Dat de Palts totaal werd ingenomen door vijandige katholieken boezemde angst en medelijden in binnen de Republiek; zij was zelf immers ook in oorlog met een katholieke grootmacht, Spanje.

Deze vorm van Nederlandse identificatie met de vluchteling en de daaruit voortvloeiende retoriek herkent Van Hasselt ook in het heden. Toen Oekraïne werd binnengevallen door Rusland – een historische vijand van het kapitalistische Westen – werd in Nederland in termen gesproken van echte vluchtelingen die hulp

nodig hebben. Bij oorlogsvluchtelingen uit andere conflicten wordt dat vaak minder expliciet benoemd.

Zijn er meer vergelijkingen met het heden te trekken? Hoewel Van Hasselt expliciet benoemt dat de term ‘vluchteling’ niet juridisch was, kent de zeventiende-eeuwse praktijk toch vergelijkingen met het hedendaagse vreemdelingenrecht. De Franse hugenoten werden vanaf de jaren 1680 als vluchtelingen gezien en genoten allerlei privileges, zoals belastingvoordelen, accommodatie en financiële steun. In dat licht leidde het label van vluchteling dus tot allerlei rechtsgevolgen. Toch benadrukt Van Hasselt dat de terminologie niet gezien kan worden als een vroege vorm van wetgeving. De privileges stonden niet in steen geschreven, maar werden lokaal bepaald en totaal arbitrair toebedeeld. Zij waren niet verbonden aan één specifieke term. Zelfs als Franse hugenoot kon je geen rechten claimen of terugvallen op een universeel gegeven. In het begin van de achttiende eeuw zagen de hugenoten de

privileges dan ook weer als sneeuw voor de zon verdwijnen.

Het perspectief van vluchtelingen

Aan de beeldvorming van ‘vluchtelingen’ – een term die in een groot deel van de periode die Van Hasselt bestudeerde overigens nog niet bestond – droegen migranten zelf ook bij. De verschillen tussen groepen migranten hadden een belangrijke rol in het beeld dat migranten van zichzelf en elkaar schetsten. Vanwege de religieuze oorlogen die geregeld tot migratiestromen leidden, had religie een belangrijke rol in deze beeldvorming.

Een duidelijk voorbeeld waren de protestanten uit Salzburg die in de jaren 1730 naar de Republiek vluchtten. Om hun protestantse identiteit te benadrukken, noemden de Salzburgers zichzelf geen immigrant, maar *Exulant*; de Duitse term voor balling. ‘Daarmee plaatsten ze hun vlucht, als protestanten voor katholieke overheersers, in een Bijbelse traditie’, legt Van Hasselt uit. Het benadrukken van de christelijke notie van predestinatie bleek niet zonder reden. Op momenten twijfelde men in de Republiek namelijk aan het ware geloof van de Salzburgers: bezochten zij niet stiekem de katholieke mis? Dat was nogal een aantijging, want als er een bevolkingsgroep in de tolerante Republiek werd gewantrouwd, waren de katholieken dat wel.

De predikanten uit de Palts gebruikten eveneens Bijbelse retoriek, aan de hand van expliciete verwijzingen naar Bijbelteksten die ze in de marges van pamfletten toevoegden. Joodse migranten uit voornamelijk Spanje en Portugal hadden deze ‘geloofstroef’ daarentegen niet. Naast een verblijfsvergunning kregen zij in de vroegmoderne Republiek dan ook beduidend minder rechten dan bijvoorbeeld de hugenoten in de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw. Dat betekende echter niet dat joden zich voor hun eigen positie niet hard hadden gemaakt, benadrukt Van Hasselt. Net zo goed als de Salzburgers

maakten zij gebruik van retoriek om hun verblijf en positie in de Republiek te verdedigen. Omdat zij geen beroep konden doen op een gemeenschappelijke geloofsovertuiging, legden zij de nadruk op een universele humanitaire noodzaak tot hulp- of asiolverlening.

Tot slot

Het interview loopt ten einde. Onze laatste vraag luidt of er lessen voor het heden zijn te destilleren uit het proefschrift. Van Hasselt is voorzichtig met het trekken van parallellen tussen toen en nu. Ze vraagt zich hardop af wat het nut kan zijn van een historische vergelijking. Wat het onderzoek van Van Hasselt wel toont, stelt ze, is dat concepten en categorieën niet universeel zijn. Ze zijn historisch specifiek en onderhevig aan veranderingen. Haar onderzoek benadrukt dat het beeld van een specifieke groep sterk afhankelijk was van de veranderende dynamiek binnen de Nederlandse samenleving, meer dan van de specifieke kenmerken van migranten zelf. Haar conclusie doet denken aan Derrida, die in *De la grammatologie* (1967) schrijft dat bij elke herhaling van het woord de betekenis kan verschillen van de betekenis die eerder is toegekend. Het toekennen van betekenis aan woorden is een continu proces en afhankelijk van een groot aantal factoren. Dat was in de zeventiende eeuw het geval, en is nu nog steeds zo.

Lotte van Hasselt heeft op 31 januari 2025 haar proefschrift getiteld *Deserving refugees?* verdedigd. In haar proefschrift heeft ze zich gericht op de ontwikkeling van het begrip ‘vluchteling’ in de Nederlandse Republiek tussen 1570 en de jaren 1730.

INTERVIEW

HET CENTRAAL ARCHIEF BIJZONDERE RECHTSPLEGING IN DE DIGITALE WERELD: TUSSEN TOEGANKELIJKHEID EN COMPLEXITEIT

Stephanie de Graaf

De geplande openbaarmaking van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) heeft de afgelopen maanden veel discussie losgemaakt. Wat begon als een ambitieus project om duizenden naoorlogse dossiers digitaal toegankelijk te maken, werd abrupt stilgelegd na waarschuwingen van de Autoriteit Persoonsgegevens (AP) en de beslissing van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) die daarop in december 2024 volgde. De belofte van online toegang stuitte op zorgen over privacy en een discussie over de ethische implicaties van het openbaar maken van gevoelige gegevens. De uitdaging ging verder dan technische obstakels; de discussie over de ethiek van de openbaarmaking, de selectie van gegevens en de impact op nabestaanden bleek veel complexer dan oorspronkelijk ingeschat. In dit interview gaat Stephanie de Graaf in gesprek met Charles Jeurgens, hoogleraar Archiefwetenschap, en Edwin Klijn, projectmanager van stichting WO2Net, over de obstakels, ethische kwesties en de toekomst van archieven in het digitale tijdperk.

De complexiteit van het CABR

De CABR-dossiers bevatten duizenden documenten die het onderzoek naar onderzochte en van collaboratie verdachte personen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog beschrijven. Deze dossiers zijn in een chaotische tijd aangelegd door enkele honderden instellingen en pas later samengevoegd tot het CABR, wat de interpretatie van de bronnen bemoeilijkt. Gebruikers zijn zich soms weinig bewust van de complexiteit van zo'n archief. In veel gevallen richten zij zich enkel op de documenten die voorhanden zijn, zonder aandacht voor de weg die deze documenten hebben afgelegd binnen het archief. De keuzes die zijn gemaakt bij de samenstelling van het archief, de context waarin het is gecreëerd en de achterliggende processen worden vaak

niet voldoende meegewogen. Dit heeft niet alleen invloed op de manier waarop we de informatie begrijpen, maar ook op de vragen die we stellen en de verhalen die we uiteindelijk vertellen.

Charles Jeurgens benadrukt dat archieven altijd een product zijn van de context waarin ze zijn gecreëerd. Dat bemoeilijkt onze interpretatie ervan: 'Het is niet zo zwart-wit als men misschien zou willen. Daders en slachtoffers zijn niet altijd eenvoudig te scheiden. De complexiteit van het CABR vraagt om een kritische blik op zowel wat we wel als vooral wat we niet zien.' We moeten als onderzoekers voorbij de oppervlakte van de bronnen kijken en het archief als een dynamisch product van zijn tijd beschouwen. Daar waar de keuzes in de presentatie en selectie van informatie

Charles Jeurgens

cruciaal zijn voor het uiteindelijke verhaal dat iemand schrijft.

Bovendien benadrukt Jeurgens dat archieven nooit neutraal zijn; de keuzes die gemaakt worden bij het samenstellen van dossiers beïnvloeden hoe we de geschiedenis begrijpen. ‘Wie bepaalt wat en wie we zien? En welke mechanismen spelen hierbij een rol?’ vraagt hij zich af. Het is belangrijk dat we niet alleen de documenten zelf kennen, maar ook de criteria en overwegingen die ten grondslag liggen aan het archiveringsproces, inclusief de keuzes die beheerders hebben gemaakt bij het toegankelijk maken van archieven en de digitalisering ervan. Jeurgens stelt dat archieven in de toekomst meer openheid moeten bieden over deze processen, zodat gebruikers een beter begrip hebben van de keuzes die worden gemaakt bij het bewaren en presenteren van informatie. Alleen dan kunnen we echt spreken van een transparant archief.

Ambities en obstakels

Om het CABR voor iedereen toegankelijk te maken is een paar jaar geleden het project Oorlog voor de Rechter gestart. Oorlog

voor de Rechter is een samenwerking tussen het Nationaal Archief, WO2Net, het Huygens Instituut, NIOD en gefinancierd door een aantal ministeries. Het project heeft als doel om het gehele archief te digitaliseren, zoekbaar te maken en te voorzien van context. Op 1 januari 2025 zou het CABR volledig openbaar worden. Vanaf dan zou het archief niet langer meer alleen toegankelijk zijn in de studiezaal van het Nationaal Archief, maar ook online zoekbaar. Het miljoenenproject loopt nog tot 2027 door, maar de volledige livegang werd een maand voor de geplande lancering uitgesteld.

Edwin Klijn is nauw betrokken bij de digitalisering van het CABR. Klijn legt uit dat zijn team tot december 2024 uitging van een volledige lancering van de website, inclusief de nodige voorzorgsmaatregelen. Zo zouden bezoekers van de website in staat zijn om ongeveer een derde van de 30 miljoen pagina's, voorzien van de benodigde context en informatie, te raadplegen. De waarschuwing van de AP aan het Ministerie van OCW legde de vinger op de zere plekken in de huidige wetgeving over het omgaan met dit soort

gevoelige archieven. Het CABR wordt door Jeurgens omschreven als een 'rommelig archief'. Al eerder in juli van dat jaar schreef Jeurgens, in opdracht van het Nationaal archief en de stichting Werkgroep Herkenning, een risicotoets over het online doorzoekbaar maken van het CABR, waarin hij wees op de gevaren van het schenden van privacy wanneer het Nationaal Archief het op deze manier openbaar maakt. Een paar maanden later zouden de AP en Minister Bruins van OCW om dezelfde redenen het Nationaal Archief formeel waarschuwen over de aanstaande online openbaarmaking. Klijn:

'We moesten een pas op de plaats maken, dat was jammer. Aan de andere kant is er geen wetgeving die voorschrijft hoe een archief met zoiets om moet gaan. Het feit dat er nu wel wetgeving komt, is niet alleen een winst voor ons, maar ook voor de archiefsector.'

Het CABR belandde al snel in de publieke discussie over de vraag of het openbaar maken van de dossiers nu wel of niet de juiste keuze was. Is het gerechtvaardigd om deze gegevens te delen, gezien de potentiële schade voor de privacy van enkele betrokkenen? Het is een ingewikkelde discussie, maar het gaat voorbij aan de diepere kwesties die spelen bij de digitalisering van een archief van deze omvang. In mijn ogen gaat het project niet alleen over het wel of niet delen van informatie, maar ook over welke keuzes er gemaakt worden in de presentatie van de gegevens. Welke documenten komen wel online, en welke blijven achter? Wat wordt weggelaten en waarom? Het zou veel nuttiger zijn om het debat te verschuiven van een simplistische goed-foutbenadering naar een kritische reflectie op de ethiek van archiefselectie, het belang van context en de rol van archivariissen.

De grenzen van transparantie

Uit het gesprek met Klijn blijkt dat

transparantie en een verbeterde toegang belangrijke drijfveren zijn voor de digitalisering van het CABR. Hij benadrukt dat het bieden van volledige (online) doorzoekbaarheid essentieel is, vooral voor nabestaanden om inzage te krijgen in de juiste dossiers. De digitalisering biedt volgens Klijn niet alleen bredere toegang:

'De digitalisering maakt het mogelijk om context te bieden die je in een studiezaal niet kunt geven. We kunnen op de website uitleg bieden en aanwijzingen geven die het begrijpen van de documenten bevorderen.'

Dat is van groot belang, omdat het niet enkel om het beschikbaar stellen van documenten gaat, maar ook om hoe ze gepresenteerd worden. Zonder de juiste context kunnen de documenten verkeerd geïnterpreteerd of de inhoud uit verband gerukt worden.

Ondanks de formele waarschuwing is Klijn zeer te spreken over de aanvankelijke opzet van de website van Oorlog voor de Rechter. 'Wat oorspronkelijk een volledige website was die veel context zou bieden, is tot nu toe beperkt tot een namenlijst van mensen die voorkomen als verdachte of onderzochte. Nu zie je alleen de naam, en je kunt het niet direct onderzoeken, omdat de studiezaal vaak vol is,' aldus Klijn. Hij lijkt enigszins teleurgesteld over de beperkte inhoud van de huidige website in vergelijking met de oorspronkelijke plannen. De enorme belangstelling voor het CABR zorgt ervoor dat de studiezaal van het Nationaal Archief regelmatig volgeboekt is, wat hinder veroorzaakt voor docenten, studenten en onderzoekers. Op de website zouden gebruikers ingewikkelde termen kunnen opzoeken en zou de gelaagdheid van de dossiers uitgelegd worden, evenals de werking van de Bijzondere Rechtspleging.

Jeurgens merkt echter op dat transparantie veel verder gaat dan enkel toelichting. 'Het gaat niet alleen om de

toegankelijkheid van documenten, maar ook om transparantie over het proces waardoor deze documenten toegankelijk worden', legt hij uit. Daarnaast stelt Jeurgens dat de fysieke plaatsing van een dossier binnen een archief soms betekenis heeft, iets wat verloren gaat of moeilijk te zien is bij digitalisering.

Waarheid en fictie in het archief

Bij het samenstellen van de dossiers binnen de Bijzondere Rechtspleging was het historische belang niet de primaire overweging. Toch bieden de CABR-dossiers waardevol bronmateriaal voor historisch onderzoek, vooral in de getuigenissen, brieven en dagboeken die erin opgenomen zijn. Deze documenten bevatten vaak persoonlijke perspectieven en inzichten die, hoewel gekleurd door de context van de juridische procedure, veelzeggend kunnen zijn over de tijdperiode. De historische waarde van dergelijke documenten moet echter met zorg worden benaderd. Archieven bevatten niet altijd de 'waarheid', zoals blijkt uit de opbouw van dossiers binnen het CABR. Klijn benadrukt dat gebruikers van het archief zich bewust moeten zijn van de waarde en de beperkingen van de bronnen. Het is niet ongebruikelijk dat procureurs-fiscaal selectief te werk gingen bij het samenstellen van dossiers, waarbij sommige getuigenissen en documenten werden benadrukt en andere minder relevant werden geacht. Dit kan de manier waarop we naar de geschiedenis kijken beïnvloeden. Klijn benadrukt dit:

'Getuigen vertellen niet altijd de waarheid. Veel mensen denken dat alles wat in een archief belandt juist is, maar dat geldt zeker niet voor dit archief. Daarom willen we bezoekers van het archief hiervoor waarschuwen.'

Het CABR is dan ook een archief met een 'gebruiksaanwijzing' waarbij de interpretatie van de documenten afhangt van de

gebruiker zelf. Dit archief onderscheidt zich doordat het gaat om rechtszaken en juridische onderzoeken, waarin de tegenstrijdige belangen van verdachten en aanklagers de interpretatie van de documenten complexer maken. Zoals Natalie Zemon Davis in *Fiction in the archive* (1987) aantoonde, schuilt er binnen archieven vaak een vorm van fictie. Davis onderzoekt in dit werk verhalen die door aanklagers en andere betrokkenen in de zestiende eeuw werden gepresenteerd in Franse archieven, vooral in rechtszaken waarin om vergeving of gratie werd verzocht. De keuze van aanklagers om zich op bepaalde elementen te concentreren was strategisch: zij wilden een veroordeling krijgen op basis van de meest overtuigende bewijzen. Dit betekent niet dat de bron waardeloos is; het kan ons juist veel inzicht geven in de heersende culturele normen en waarden. Elk dossier in het CABR is in de eerste plaats een weergave van wat de aanklacht en de bewijsvoering waren, hoe de verdediging zich daartegen opstelde en welke conclusie de rechters daar uiteindelijk aan verbonden. Bij het analyseren van getuigenisverklaringen is het belangrijk om kritisch te onderzoeken of er fictieve elementen zijn toegevoegd die in sommige gevallen een bepaald narratief trachtten te ondersteunen. Zelfs bij zaken waarin schuld bekend werd, was de inhoud van de bekentenissen niet per definitie betrouwbaar.

De impact van digitalisering op het archief

De digitalisering van archieven speelt een grote rol binnen de hedendaagse archiefwetenschap. Wanneer Jeurgens de toekomstige uitdagingen binnen zijn vakgebied bespreekt, wijst hij naar een citaat boven zijn werkplek: 'Technology is not neutral. We're inside of what we make, and it's inside of us.' Deze uitspraak komt van de Amerikaanse filosoof Donna Haraway. Voor Jeurgens is dit citaat een waardevolle dagelijkse herinnering, om-

dat het ons bewust maakt van hoe technologie – en met name de digitalisering van archieven – onze vooroordelen en machtsverhoudingen weerspiegelt en versterkt. Hij stelt dat de keuzes die gemaakt worden tijdens het digitaliseringsproces niet alleen technisch of praktisch van aard zijn, maar ook doordrenkt zijn van de waarden en normen van de samenlevingen die ze creëren. In de digitale wereld wordt deze dynamiek versterkt: vooroordelen, machtsstructuren en onzichtbare normen worden steeds meer ingebed in de technologieën die we gebruiken, met grote invloed op de manier waarop informatie wordt gepresenteerd en geconsumeerd. Daarom is het belangrijk om de impact van deze keuzes te erkennen. Jeurgens:

‘Het is belangrijk dat we niet alleen kijken naar de technische aspecten van digitalisering, maar ook naar de ethische en historische dimensies van het archief. De keuzes die gemaakt worden bij de digitalisering van archieven zijn net zo belangrijk als de toegang tot de informatie zelf.’

Digitalisering kan een oplossing bieden voor veel problemen rondom de toegankelijkheid van archieven. Het biedt niet alleen nieuwe mogelijkheden voor onderzoek, maar maakt het ook mogelijk om nieuwe vragen over de geschiedenis te stellen. ‘Het verschil tussen analoog en digitaal zorgt ervoor dat archieven van een nichepubliek naar een breder publiek toegankelijk worden. Steeds meer mensen zijn geïnteresseerd in hun familiegeschiedenis of soortgelijke informatie, en de digitalisering van archieven is de toekomst,’ aldus Klijn.

Toch blijkt uit het voorbeeld van het CABR dat digitalisering ook tot aanzienlijke problemen kan leiden. Het lijkt een paradox: hoewel digitalisering de toegang vergemakkelijkt, maakt het ons tegelijkertijd bewuster van de keuzes en de moeilijkheden waarmee archivariissen gecon-

fronteerd worden bij het selecteren en presenteren van informatie.

Samenwerking tussen historici en archivariissen

Het is belangrijk dat historici en archivariissen beter samenwerken om de gelaagdheid van archieven te begrijpen en te communiceren naar het publiek. Jeurgens, die zelf geschiedenis studeerde, werd tijdens zijn studie niet alleen geboeid door de inhoud van het historisch materiaal, maar ook door de processen die bepalen welke bronnen in archieven belanden.

‘De weg die een bron aflegt van het moment dat deze wordt gecreëerd tot het moment dat een onderzoeker ermee aan de slag gaat, is cruciaal. Als je niet begrijpt hoe bronnen in een archief terechtkomen, mis je de essentie van wat ze representeren.’

Jeurgens’ inzicht benadrukt dat historici en archivariissen niet alleen de inhoud van documenten, maar ook de processen van selectie en presentatie moeten begrijpen. Alleen door deze context kunnen we de volle waarde van archieven, vooral complexe en gevoelige zoals het CABR, doorgronden. De digitalisering van het CABR onthult niet alleen technische obstakels, maar roept ook ethische vragen op die niet gemakkelijk te beantwoorden zijn. Denk bijvoorbeeld aan de vraag in hoeverre bepaalde informatie gedeeld moet worden, vooral als het gaat om persoonlijke gegevens of het recht op privacy van betrokkenen. Het project maakt ons bewust van de keuzes achter de presentatie van informatie en hoe deze het historische narratief beïnvloeden. Dit vraagt om interdisciplinaire samenwerking tussen historici, archivariissen en andere betrokkenen, waarbij de nadruk ligt op zowel de toegankelijkheid als de transparantie van het proces. Door deze gezamenlijke aanpak kunnen we een

dieper begrip ontwikkelen van de geschiedenis, met respect voor de context en verhalen die in archieven liggen. Het is de taak van archivariissen en historici om deze verhalen op een verantwoorde manier te presenteren, waarbij de complexiteit van de archieven niet uit het oog verloren wordt. Het CABR is niet slechts een archief van de Tweede Wereldoorlog; het is een spiegel van de complexiteit van onze geschiedenis, de keuzes die we maken en de manier waarop we die geschiedenis presenteren. In plaats van vast te lopen in een debat over goed of fout, moeten we ons richten op de ethische en praktische uitdagingen van de digitalisering van dit soort archieven. Dit vereist samenwerking tussen historici, archivariissen en andere disciplines, maar vooral een bewustzijn van de macht en invloed die archieven uitoefenen op ons begrip van de geschiedenis.

Charles Jeurgens is hoogleraar Archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam en heeft uitgebreid gepubliceerd over het dekoloniseren van archieven. Hij vervult adviserende rollen bij het Nationaal Archief en het Ministerie van Justitie en Veiligheid. Hij schreef een risicotoets over het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), waarin hij waarschuwde voor de privacyrisico's bij de online publicatie van dit archief.

Edwin Klijn werkt in dienst van WO2Net en als projectmanager in het project 'Oorlog voor de Rechter'. In die functie vervult hij een sleutelrol in het digitaliseren en online beschikbaar stellen van het CABR. Klijn heeft gepubliceerd over massadigitalisering en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).

RECENSIE

HET KLEEDJE VOOR HITLER: EEN FAMILIEGESCHIEDENIS

Roos Nolten

Het kleedje voor Hitler: een familiegeschiedenis

Bas von Benda-Beckmann

Uitgeverij: Querido

ISBN: 9789021488790

Paperback, € 36,99

667 pagina's

Sinds januari van dit jaar heeft het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging de namenlijst openbaar gemaakt van mensen die na de Tweede Wereldoorlog verdacht werden van collaboratie met de Duitse bezetter. Nabestaanden zagen zich soms geconfronteerd met het NSB-verleden van hun familieleden en ook nu de Tweede Wereldoorlog vele decennia achter ons ligt, blijkt die confrontatie moeilijk te zijn voor velen. De studie *Opa war kein Nazi* (2002) van sociaalpsychologen Welzer, Moller en Tschuggnall toont dat men, in ieder geval in Duitsland, die con-

frontatie nog wel eens uit de weg gaat. Met name de kleinkinderen, die van jongs af aan hebben geleerd dat een groot deel van de Duitse bevolking Hitler steunde, zien hun eigen grootouders vaak toch als de uitzondering. Bas von Benda-Beckmann gaat de confrontatie wél aan in zijn opgetekende familiegeschiedenis. In zijn boek *Het kleedje voor Hitler* onderzoekt hij wat de individuele betrokkenheid van zijn familieleden is geweest bij het Derde Rijk. En dat doet hij met verve.

Het aandeel van de adel

‘Verbazingwekkende familiegeschiedenis die inzicht biedt in het dagelijkse leven van gewone Duitsers tijdens het naziregime.’ Zo luidt de tekst op de achterkast van het boek in koeienletters. Hoewel de familiegeschiedenis zeker verbazingwekkend is, bestaat de familie van Von Benda-Beckmann niet uit ‘gewone Duitsers’. Als adellijk geslacht (de betovergrootvader van Von Benda-Beckmann onderhield nog een vriendschap met de laatste Duitse *Kaiser* Wilhelm II) genoot de familie zelfs na het afschaffen van de adel in 1919 veel status en privileges. Aangezien over de populariteit van het nazisme onder gewone Duitsers al veel is geschreven, maakt de verhouding tussen het nazisme en een adellijk geslacht het boek juist interessant. Waarom was het nazigedachtegoed verleidelijk voor deze groep conservatieve monarchisten, die na de Eerste Wereldoorlog vreesden voor hun teloorgang? Von Benda-Beckmann toont aan dat zijn familieleden uiteenlopende redenen kenden om de Führer te steunen, zoals nationalistische en antisemitische sentimenten die grotendeels werden ingegeven door de Dolkstootlegende. Daarnaast heersten de behoefte aan een daadkrachtig leider, angst voor het communisme en ijdele hoop op het behoud van de negentiende-eeuwse status quo.

Het boek is niet het enige in zijn soort dat onderzoek biedt naar de verhouding tussen het nazisme en een adellijk geslacht. Stephan Malinowski onderzoekt in *De adel en de nazi's* (2022) het aandeel van de Duitse keizerlijke familie in de opkomst van het nazisme (al moet genoemd worden dat de keizerlijke familie strikt genomen geen adel is, maar hierboven staat). Het uitgebreide onderzoek van Von Benda-Beckmann doet niet onder aan dat van Malinowski, al zijn er ook verschillen. Het (ex-)keizerlijk geslacht Hohenzollern had aanvankelijk een nauwe band met de regeringstop. Zo overwoog Hitler in zijn beginjaren zelfs om de zoon

van prins August Wilhelm tot toekomstig keizer te kronen. Het geslacht genoot grote politieke invloed, maar zette ook maatschappelijk de toon. Ondanks de gedwongen troonafstand had de familie veel aanhang, publiciteit en symbolische macht ten opzichte van het aanzienlijk minder invloedrijke, en het bovendien relatief jonge, adellijke geslacht Von Benda. De familie Von Benda bevond zich als voormalige landadel tussen de ‘gewone Duitsers’ en het keizerlijk geslacht in op de maatschappelijke ladder. Hun perspectief, als overheidsambtenaren en ingewijden van Nazifunctionarissen, is onderbelicht in de geschiedschrijving. Derhalve vormt het boek een verrijking voor geïnteresseerden in de adel tijdens het Derde Rijk en kan het boek gezien worden als een belangrijke casestudy.

De multi-dimensionaliteit van de familiegeschiedenis

Waar Malinowski in opdracht van de Brandenburgse autoriteiten onderzoek deed naar een van de bekendste families in Duitsland, onderzocht Von Benda-Beckmann op eigen initiatief zijn familiegeschiedenis. Zijn boek vormt een aanvulling op het populaire genre van non-fictiefamiliegeschiedenissen die zijn geschreven door een nazaat. Er is een boekenkastplank te vullen met zulke familiegeschiedenissen die zich afspelen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voorbeelden zijn *De haas met de amberkleurige ogen* van Edmund de Waal en *De stamhouder* van Alexander Münninghoff. Het onderzoek van Von Benda-Beckmann is echter zeldzaam binnen het genre, aangezien de auteur historicus is en zijn werk dat duidelijk ademt. Het boek balanceert dan ook tussen historisch onderzoek zoals dat van Malinowski en toegankelijke boeken voor het grote publiek à la De Waal en Münninghoff. De populariteit van het familiegeschiedenisgenre komt (mijns inziens) door de multi-dimensionaliteit van het verhaal.

Een goede familiegeschiedenis beschrijft niet slechts het verhaal van de familie, maar biedt tevens context over tijd en plaats. Daarnaast wordt het verhaal verrijkt door de emotionele band die de schrijver heeft met het onderzoeksobject. Von Benda-Beckmann buit die voordelen van het familiegeschiedenisgenre vakbekwaam uit. Het boek voelt persoonlijk. Bijvoorbeeld wanneer Von Benda-Beckmann de lezer betreft bij de analyse van zijn familiebronnen: soms twijfelt hij hardop aan de waarheidsgetrouwheid van de familiememoires en becommentarieert hij de uitspraken van zijn familieleden, vaak niet zonder enige irritatie of ongemak.

Daarnaast gebruikt Von Benda-Beckmann het verhaal kundig om uitgebreid in te gaan op de historische context. De relatie van oudtante Tini met een half-Joodse dokter, de relatie van oudtante Louise met de Duitse generaal Alfred Jodl en het werk van de aangetrouwde oudoom Eberhard bij het arbeidsbureau in het Poolse Lublin: al deze verhaallijnen fungeren als kapstok om bredere onderwerpen uit de Tweede Wereldoorlog aan op te hangen. Respectievelijk neemt Von Benda-Beckmann de lezer mee naar de behandeling van *Mischlinge* (niet zuivere Ariërs) in het Nazi-leger, de spanningen tussen de Duitse landmachtleiding en het ministerie van Defensie, en de betrokkenheid van het civiele bestuur in bezette gebieden bij de deportatie van Joden. Op die wijze duikt Von Benda-Beckmann in onderbelichte thema's uit de Tweede Wereldoorlog en staat hij hier in detail bij stil, een uniek gegeven binnen het genre van familiegeschiedenissen voor het grote publiek.

Hoewel de methode bewonderingswaardig is, kent zij ook een keerzijde. Enerzijds schuwt Von Benda-Beckmann niet om aandacht te besteden aan niche-onderwerpen, terwijl hij anderzijds ook meer algemeen bekende gebeurtenissen uitgebreid bespreekt, zoals de *putschen* tijdens de Weimarrepubliek en operatie

Barbarossa. Dat maakt het boek soms wat langdradig en verwarrend: welke doelgroep heeft de schrijver voor ogen? Voor een leek kunnen sommige hoofdstukken te gedetailleerd aandoen, maar voor een kenner is de algemene achtergrondinformatie reeds bekende stof.

Een holistisch beeld

Het verhaal van de familie Von Benda vormt in het boek de rode draad, maar zij staat niet telkens op de voorgrond. Soms zijn de familieleden bladzijden lang uit zicht. De familiebronnen worden dan in een bredere context geplaatst, teneinde een holistisch beeld te tonen. Dat is benoemingswaardig, gezien een zodanig holistisch beeld zelden wordt geboden binnen het familiegeschiedenisgenre. Nadat Von Benda-Beckmann eerst stilstaat bij de idyllische jeugd van zijn opa, oudtantes en -ooms op hun landgoed in Rubkow, laat hij vervolgens de andere kant van de medaille zien. De lezer wordt geconfronteerd met de strikte sociale hiërarchie in het dorp en het zware leven van de geschoolde landarbeiders (*die Buntten*), de ongeschoolde daglonerfamilies (*die Leute*) en de Poolse seizoensarbeiders. Door het hele boek heen houdt Von Benda-Beckmann oog voor gemarginaliseerde groepen, die vaak direct of indirect te lijden hadden onder zijn familieleden. Wanneer oom Eberhard in ambtelijke rapporten prozaïsch zijn werk bij het arbeidsbureau beschrijft, wordt daar tegenover een interview geplaatst met een zoon van een Pools-Joodse dwangarbeider.

Tot slot spelen – soms tussen de regels door – genderrollen een substantiële rol in het boek. Omdat het leeuwendeel van de memoires die Von Benda-Beckmann analyseert van de hand van oudtantes Tini en Louise zijn, staat hij vaak stil bij het perspectief van twintigste-eeuwse vrouwen in adellijke families en in het Derde Rijk. Een interessant gegeven is bijvoorbeeld dat Louise als secretaresse

voor Nazifunctionarissen een bepaalde mate van emancipatie op de werkvloer ervoer. Ze onderhield vriendschappen met verschillende Nazifunctionarissen en werkte op hoog niveau mee aan politieke besluitvorming. Ook na de oorlog bleef zij actief als secretaresse tijdens de Neurenbergprocessen, waar zij trachtte de naam van haar man Alfred Jodl te zuiveren. Louise had invloed tijdens de oorlog, maar wist ook haar stempel te drukken op de berechting en nagedachtenis ervan.

Al met al is *Het kleeftje voor Hitler* het werk van een kundige historicus. Door de uitgebreide bronnenanalyse en gedetailleerde verslagen van onderbelichte onderwerpen en gemarginaliseerde groepen is de familiegeschiedenis een zeldzame aanwinst binnen het familiegeschiedenisgenre. Toegegeven: Von Benda-Beckmann heeft als onderzoeker het geluk een goudmijn in handen te hebben met zijn rijke familiegeschiedenis en de hoeveelheid goed gearhiveerde bronnen, maar zijn omgang met dat bronnenmateriaal maakt hem een terechte winnaar van de *Libris Geschiedenisprijs* 2024. Ook vandaag de dag is het boek een welkome herinnering dat niet enkel oorlogsslachtoffers herinnerd dienen te worden, maar ook – en misschien juist – de individuele verantwoordelijkheid van de rest van de bevolking.

Roos Nolten is hoofdredacteur bij *Skript Historisch Tijdschrift* en doet een PhD-onderzoek naar de toegang tot het recht voor arbeidsmigranten aan de Open Universiteit. Haar historische interesse gaat onder meer uit naar oorlogstijd en de effecten daarvan op een samenleving.

ABSTRACTS

JAN VAN DEN BRINK

This article examines the extent of criticism in Dutch society regarding European integration during the period from 9 May 1950 to 23 July 1952. The focus of the article lies with the ‘Schumanplan’, which was heavily debated in this period. The development of European integration in the Netherlands is studied from the perspective of criticism, contributing to an underexplored theme in historiography. The analysis demonstrates that criticism was more prevalent than commonly assumed. The findings show that there was significant criticism within Dutch society during this period. Fundamental objections were raised from the political fringes, rooted in fears of the erosion of national sovereignty. Additionally, there were pragmatic objections concerning the form and implications of the Schumanplan. Although European integration enjoyed broad support in Dutch society, this study reveals that such support was not self-evident.

STERRE RAAT

The illegal disposal of sewage waste was a common problem in eighteenth-century Amsterdam and testimonies of these violations are found abundantly in the city’s archives. This article aims to contribute to the ‘healthscaping’ approach by analysing these testimonies. The method of healthscaping looks at different ways in which public health was regulated, in order to draw conclusions on premodern and non-Western public health. Based on ten testimonies of illegal disposals, it was found that both government and residents undertook action to limit illegal disposals, indicating they were concerned about the urban environment. In Amsterdam, so-called nightworkers were officially appointed for cleaning out cesspits. From the testimonies, it was noted that nightworkers were often involved in the fining of the (suspected) offenders. They had thus more responsibilities in public health regulation than previously known.

JULIAN TALMA

At barely a hundred meters apart, two completely different neighbourhoods were built in Amsterdam-Noord: Tuindorp Oostzaan and the Molenwijk. This article demonstrates that the two neighborhoods were respectively inspired by the utopias of Ebenezer Howard and Le Corbusier. While these utopias fundamentally aspire to the same goal – greenery, space, and light for the worker – they differ significantly in their practical implementation of this ideal. This study shows how the historical context influences the practical execution chosen by urban planners. In the 1920s, Howard’s ideas took hold in Amsterdam, while in the 1960s, those of Le Corbusier took precedence. This explains why the two neighbourhoods in Amsterdam-Noord differ so greatly from each other, despite their shared utopian ideals.

SUZANNE TOUSSAINT

In examining the change in Dutch attitudes towards the *Indisch* (a complex term with reference to the colonial history of the Dutch Indies) cuisine, this paper argues that a culinary appropriation narrative has been dominant in research of this subject. However, this narrative fails to capture the full complexity of the shifting Dutch perceptions towards the Indisch cuisine. While we should consider this narrative, other factors also influenced the shift in Dutch attitudes, such as the media, increasing prosperity, technological innovations, globalisation, and multiculturalism. The findings in this article suggest that the Dutch attitudes towards the Indisch cuisine were shaped by a dynamic interplay of historical, social, and cultural factors, which challenges the dominant narrative of culinary appropriation and highlights the importance of considering broader contexts when analysing cultural change.